

DE LICHTE VOORDE

periodiek van de
VERENIGING VOOR OUDHEIDKUNDE TE LICHTENVOORDE

Silhouet foto Lichtenvoorde,
links de St. Bonifatiuskerk en
rechts de Johanneskerk.

No. 33
juli 1996
ISSN: 0927-6688

Bij de afbeelding op de voorkant:

Deze foto werd geplaatst met toestemming van de heer L. Wieggers, gemaakt bij de gelegenheid van de fotowedstrijd '500 jaar kerkgelegenheid in Lichtenvoorde'.

'De Lichte Voorde' is een half-jaarlijkse uitgave van de Oudheidkundige Vereniging te Lichtenvoorde.

De vereniging stelt zich ten doel het onderzoek naar de geschiedenis van onze gemeente in de breedste zin van het woord te stimuleren en te bevorderen.

De redactie van 'De Lichte Voorde' bestaat uit: A.J. Vos, G.A.Th.M. Nijs en R. Wissink.

Inhoud

	Pagina
Voorwoord van de redactie	2
De opmeting van het interieur van de Johanneskerk anno 1809	3
Van Christopher Columbus tot 't Lechtenvoordse piepken'	4
De Kapel	9
Onderzoek naar een schedel	14
Een bijdrage tot de geschiedenis van het kasteel en de stad Lichtenvoorde (16e - 18e eeuw)	18
De Heelweg in Vragender	28
Pastoraat in het tweede kwartaal van de 20ste eeuw	30
Geschiedenis van 500 jaar kerkgelegenheden in Lichtenvoorde 1496 - 1996	32
De G.W.S.M.	35
'Collectie Boekelder' in het gemeentearchief Groenlo	38
Uitgevoerd programma 500 jaar kerkgelegenheden in Lichtenvoorde	39
Adressen bestuur	40

Voorwoord van de redactie

Voor U ligt nummer 33 van de periodiek van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde.

Het lag in de bedoeling de periodiek half juni bij U op de mat te hebben liggen. Dat heeft alles te maken met het feit dat rond deze tijd 500 jaar kerkgelegenheid in Lichtenvoorde herdacht werd. Door allerlei omstandigheden is deze zelfopgelegde tijdlimiet jammergenoeg niet gehaald. Het zal U niet verbazen dat in deze periodiek een aantal artikelen te vinden zijn die iets te maken hebben met het kerkelijk leven in Lichtenvoorde door de eeuwen heen.

Hermine Manschot-Tijdink vond in het Rijksarchief Arnhem een opmeting van het interieur van de Johanneskerk uit 1809.

John Toebes heeft alle tot nu toe in archeologische context aangetroffen kleipijpen onder de loep genomen. Dit resulteerde in het artikel 'Van Columbus tot het Lichtenvoordse piepken'.

In een tweetal artikelen wordt door Godfried Nijs verslag gedaan van de opgravingen bij de Johanneskerk waarbij funderingen van de kapel uit 1496 werden gevonden. Hiermee zijn de eerste resten van het eerste kerkgebouw van de nederzetting Lichtenvoorde gevonden.

Op verzoek van de redactie schreef Bennie te Vaarwerk 'Een bijdrage tot de geschiedenis van het kasteel en de stad Lichtenvoorde (16e - 18e eeuw)'. Het is de weerslag van een lezing gegeven voor de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde.

Het begrip Heelweg is voor vele wetenschappers onderwerp van onderzoek geweest. Henny Bennink geeft zijn visie in het artikel 'De Heelweg in Vragender'.

Zo beschrijft Antoon Vos in 'Pastoraat in het tweede kwartaal van de 20ste eeuw' het pastoraat van pastoor Dominicus van den Berk. Van dezelfde schrijver is het artikel '500 jaar kerkgelegenheid te Lichtenvoorde', waarin deze periode in vogelvlucht aan de orde komt.

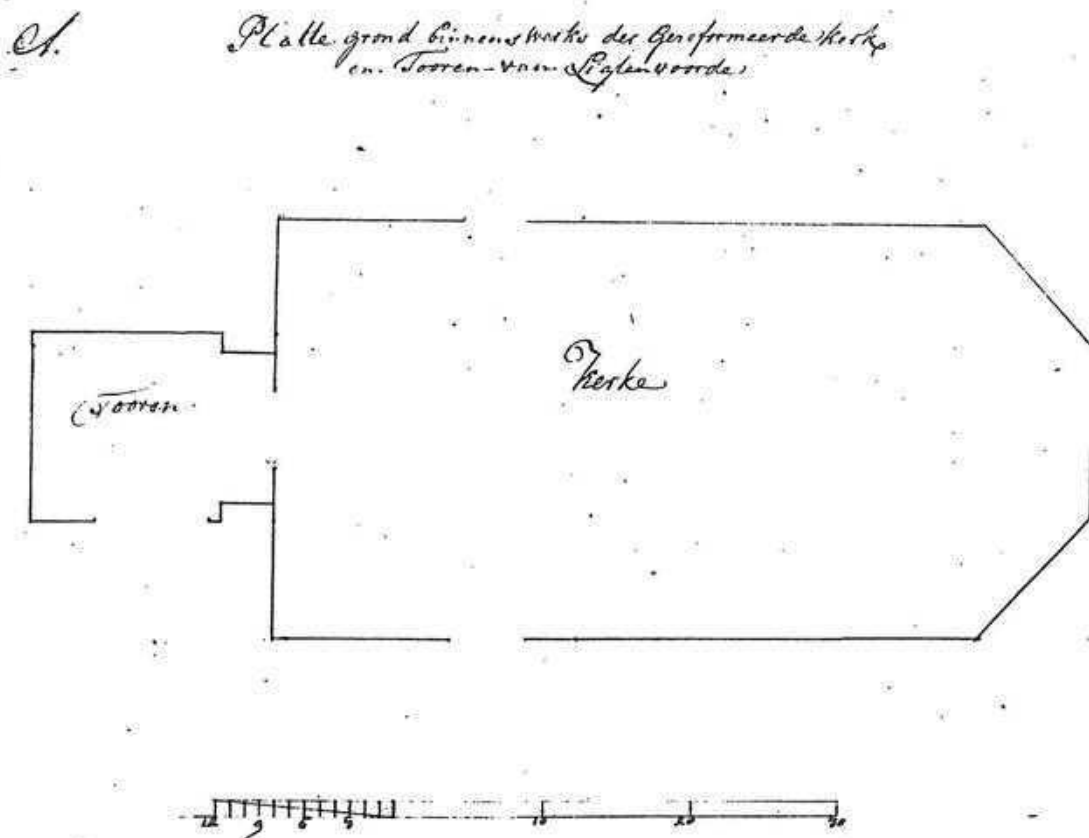
Daarnaast vind U het tweede deel van 'Ode aan d'ouwe tram' door Daniëlle Holweg.

Een artikel over de collectie Boekelder in het gemeente archief te Groenlo waarvoor inventaris in Lichtenvoorde en Groenlo.

Een ieder die dit exemplaar, nummer 33 onder de ogen krijgt, wenst de redactie veel leesplezier bij het ophalen van herinneringen aan perioden uit het verre verleden.

Namens de redactie,
Godfried Nijs

De opmeting van het interieur van de Johanneskerk anno 1809.

'Plattegrond binnenwerks der Gereformeerde kerk en Tooren van Ligtenvoorde'
Bataafs-Franse archieven, krt. nr. 55 (1809). Foto Rijksarchief Gelderland, Arnhem.
(afmeting orgineel 26,5 x 36 cm)

Tijdens onderzoek in de Bataafs-Franse archieven kwam 'Een plattegrond binnenwerks der Gereformeerde kerk en Tooren van Ligtenvoorde' uit 1809 te voorschijn. De opmeting en tekening zijn van landmeter W.R. Evers en metselaar J. Deunk.

Hermine Manschot-Tijdink

Van Christopher Columbus tot 't "Lechtenvoordse piepen"

Als Columbus in 1492 Amerika ontdekt, vindt hij daar een reeds eeuwenoude wijze van tabaksgebruik. De tabak wordt gerookt in zeer goed vervaardigde tabakspijpen, of wordt -verpulverd- gesnoven. Maar twee hoofdvormen van tabaksgebruik vallen daar wel het meeste op namelijk het ceremoniële en het medicinale gebruik. Vooral voor dit laatste wordt van de tabak veelvuldig gebruik gemaakt bijv. door de bladeren uit te persen en 't sap te koken, zo wordt een ingedikte brei verkregen voor medicinaal gebruik. Ook wordt middels een pijp de rook van de smeulende tabak ter genezing op wonden en andere pijnlijke plekken van het lichaam geblazen. In de vrijwel oudste bekende literatuur op 't gebied van 't tabaksgebruik wordt zo rond 1499 ook al melding gemaakt van 't kauwen van tabak.

Uit latere onderzoekingen blijkt wel dat in dat werelddeel 't pijproken toen inderdaad al een eeuwenoud gebruik was en niet alleen voorkwam in de regio waar Columbus zich bevond maar vrijwel in alle gebieden langs de oost en west kust van Amerika van Canada tot Chili. Dit bewijzen wel de pijpvondsten uit bijv. Mexico, Costa Rica, Ecuador etc. waar resp. pijpen uit de perioden 800-300 v. Chr., 9e tot 13e eeuw en 600-100 v. Chr. werden gevonden, die bovendien afkomstig zijn uit verschillende culturen.

't Is bekend dat Columbus pijpen en gedroogde tabaksbladeren naar Europa meebracht en hij zal zeker verteld hebben over 't zeldzame gebruik van de bladeren van deze plant evenals Ramon Pane, die Columbus begeleidde op zijn reizen, dit doet in zijn reisverslagen uit 1497.

Als in de eerste helft van de 16e eeuw 't scheepsverkeer tussen Europa en Midden-Amerika wat meer op gang komt, wordt reeds regelmatig tabak naar Spanje en Portugal meegebracht en in Portugal is dan tevens de eerste tabaksteelt begonnen.

De kunst van 't pijproken wordt echter nog maar door een enkeling beoefend en de tabaksplant wordt meer als een sierplant gezien. Aan de Spaanse Universiteiten wordt inmiddels ook ontdekt dat er van deze plant een heilzame werking uitgaat. Degene die er zeer veel aan heeft bijgedragen dat de tabaksplant voor medicinaal gebruik meer bekendheid kreeg onder het grote publiek was Jean Nicot, Frans gezant aan het Portugese Hof. Hem kwam bovendien de eer toe dat dit plantengeslacht naar hem werd genoemd: Nicotiana.

De man achter de schermen was echter de grote geleerde en humanist Damio de Goes, wiens broer, de zeeman Louis de Goes ook de "nieuwe wereld" bezocht en tabakzaden voor hem meebracht.

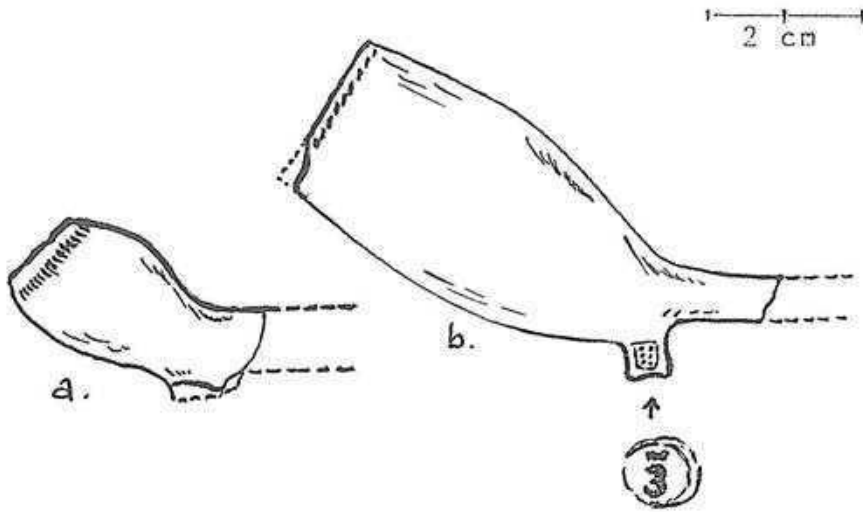
Jean Nicot leerde Damio de Goes in 1559 kennen aan 't Portugese Hof en maakte Nicot attent op de grote medicinale krachten van deze plant.

Als vanaf ongeveer 1560 de -veelal Engelse en Nederlandse- zeelui, de kust van o.a. Virginia aandoen komen ook zij in aanraking met 't pijproken en brengen ze deze gewoonte mee naar de West-Europese havensteden. De pijp die ze aantreffen bij de Indiaanse bevolking krijgt in Europa door zijn karakteristieke vorm de naam "elleboogpijp" en zal een voorbeeld worden voor 't Europese pijpmodel. In Engeland wordt voor het eerst melding gemaakt van 't pijproken in de steden Londen, Bristol en Hull en hoewel Engeland iets eerder was, volgen in Nederland Hoorn, Enkhuizen, Amsterdam en Brielle al spoedig. De oudste vermelding van 't tabaksgebruik in Nederland stamt uit 1580. Als 't pijproken zich van de havensteden langzamerhand landinwaarts begint te verplaatsen, komt in ons land ook de kleipijpenproductie op gang.

In het begin zijn de pijpenkopjes (de zgn. ketels) nog heel klein omdat de tabak nog vreselijk duur is en men bovendien nog niet aan de uitwerking van de nicotine gewend is. Na verloop van tijd worden de pijpenkoppen steeds groter en de stelen steeds dunner.

Afb. 1 geeft hiervan op ware grootte een prima indicatie.

(Beide pijpjes zijn afkomstig van de opgraving op het terrein van de voormalige havezathe Harreveld door de A.W.L. 1992/'93)

Afb. 1 a. Kleipijpje uit de 1e generatie pijpen, datering 1615, herkomst IJsselstreek (Zwolle, Deventer).
b. Imitatie Goudse pijp, datering 19e eeuw, hiëlmerkje gekroonde 3, zijmerkje wapen van Gouda.
(Tekening John Toebes, Lichtenvoorde)

De oudste kleipijpen die in Nederland als bodemvondst tevoorschijn zijn gekomen hebben qua vorm een Engelse invloed maar of ze door Engelse of Nederlandse pijpenmakers zijn geproduceerd, is niet met zekerheid vastgesteld. Rond 1610 worden in Nederland de eerste kleipijpen vervaardigd. Het pijpenmakersambacht wordt hier naar alle waarschijnlijkheid geïntroduceerd door Engelse immigranten die om economische, politieke of religieuze redenen naar ons land zijn gekomen. Maar ook Engelse soldaten die tijdens de 80-jarige oorlog (1568-1648) hier gelegerd zijn beginnen in wat rustiger tijden het beroep van pijpenmaker uit te oefenen. Rond 't midden van de 17e eeuw treffen we in Nederland al verschillende pijpenmakers aan en hoewel dit geen begindateringen zijn, maken de archieven melding van pijpenmakers in de volgende steden:

Amsterdam	1607
Leiden	1612
Gouda, Dordrecht	1617
Enkhuizen, Delft, Rotterdam	1627
Zwolle	1628
Deventer, Schiedam	1635
Middelburg	1636
Gorinchem	1637
Groningen, Leeuwarden	1642

Tot 1650 zijn Gouda en Amsterdam de toonaangevende productiecentra. Rond 1640 wint Gouda echter de kwaliteitsslag: 't aantal pijpenmakers neemt hier snel toe en hoewel 'n pijpenmakersgilde in Gorinchem en Leiden weinig succes heeft, wordt in 1660 't succesvolle Goudse pijpenmakersgilde opgericht. Men bemiddelt o.a. bij conflicten tussen pijpenmakers en houdt zich bezig met de registratie van merken en neemt maatregelen tegen vervalsing hiervan.

Rond 1670 neemt de pijpenijverheid in veel andere steden in 't Gewest Holland snel af. In de rest van Nederland kunnen de pijpenmakers zich echter nog wat langer handhaven, daar ze over 't algemeen meer op de lokale- en regionale markt zijn gericht en de wat goedkopere pijpsoorten produceren. In de 18e eeuw krijgen ze echter ook behoorlijke concurrentie van de in hun gebied geïmporteerde Goudse pijpen.

In Schoonhoven en Gorinchem begint men ook met de produktie van de zgn "groffe" pijp d.w.z. een goedkopere pijp van mindere kwaliteit en ook daar groeit het aantal pijpenmakers. Langzamerhand beginnen deze ambachtslieden ook de betere Goudse pijpen na te maken. Dit gebeurt o.a. in Alphen a/d Rijn en in het Duitse Westerwaldgebied. In dit Duitse gebied komen in de archieven zo rond 1720 de eerste meldingen voor van namen van enkele pijpenmakers. Men veronderstelt echter dat hier al geruime tijd eerder pijpen werden geproduceerd.

Rond 1750 komt de klad in de Nederlands pijpenijverheid, door heffingen op de pijpen als tol en invoerrechten worden voornamelijk de Goudse pijpen voor export te duur en neemt de produktie zienderogen af. Ook in de jaren na 1750 komt er geen opleving meer mede door de teruglopende bestedingen en de opkomst van de snuiftabak in de hogere sociale lagen van de bevolking. Het verval in de kleipijpenindustrie neemt zelfs zulke vormen aan dat Gouda met zijn naam van "Pijpenstad" zo rond 1840 tot de armste steden van ons land behoort.

Ook binnen de Gemeente Lichtenvoorde was 't roken van een pijpje een geliefde bezigheid en er kwamen sinds ± 1990 tijdens opgravingen van de Archeologische Werkgroep een behoorlijk aantal kleipijpjes c.q. kleipijpfragmenten te voorschijn:

losse vondsten tijdens rioleringswerkzaamheden	
Bleekwal (buiten de Arch. Werkgroep om)	7 stuks
opgraving voormalig "Huize Tongerlo"	
G.J. Doorninkweg 4	12 stuks
opgraving Rentenierstraat 4	
afbraak pand van de fam. Doppen (nu de Tuunte)	26 stuks
opgraving achter filiaal Albert Heijn	
Varkensmarkt	11 stuks
opgraving Korte Rapenburgsestr. 5	
tijdens verbouwing Radio en TV Engelbarts	23 stuks

Al de genoemde vondsten gingen tevens vergezeld van een behoorlijk aantal pijpsteeltjes.

Tijdens opgravingen op het terrein van het internaat te Harreveld kwamen 254 exemplaren tevoorschijn, de herkomst hiervan werd op 13 juni 1993 door de Hr. D.H. Duco van het "Pijpenkabinet" Leiden (nu Amsterdam) als volgt geïnterpreteerd:

Gouda	90 stuks
vermoedelijk Gouda	14 stuks
imitatie Gouda	42 stuks
Duitsland	39 stuks
vermoedelijk Duitsland	5 stuks
Ijsselsteden	14 stuks
vermoedelijk IJsselsteden	7 stuks
indeterminabel	43 stuks

De Goudse en tevens de wat duurdere pijpen zijn in Harreveld dus goed vertegenwoordigd maar ook de Duitse pijpen, voornamelijk afkomstig uit 't Westerwaldgebied waren hier zo te zien erg geliefd.

Een wel heel bijzonder kleipijpfragment werd gevonden tijdens de opgraving dd. 12-11-1994 achter de Johanneskerk.

Het betreft hier een steelfragment, afgebroken precies op de scheiding tussen de kop en steel. Het heeft een totale lengte van maar 32 mm. Ondanks dat 't een klein gedeelte van een kleipijp is, blijkt 't toch wel een interessant stukje te zijn, terwijl 't notabene werd gevonden naast de beenderresten en de schedel van iemand van 't vrouwelijke geslacht. Het is dan ook zeer aannemelijk dat de persoon die toendertijd 't graf aan het delven was voor deze overledene, tijdens zijn werkzaamheden, de pijp brak waarbij dit gedeelte onder in 't graf viel.

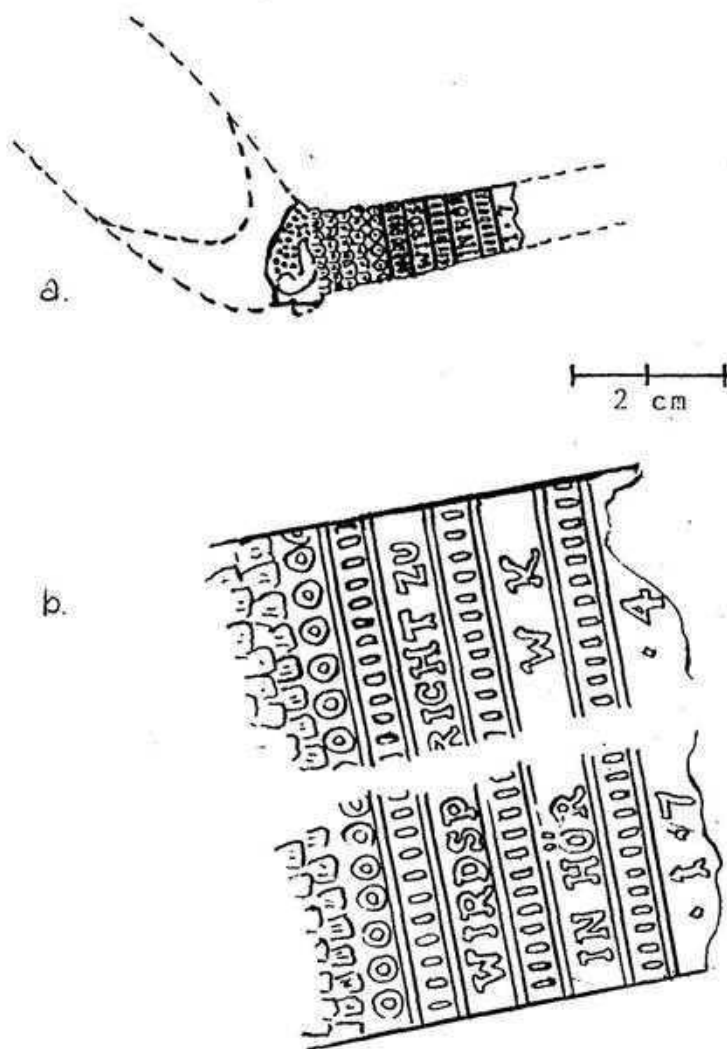
Hoewel 't om een deeltje van een hiepijp gaat, blijkt 't hieltje dat zich onder aan de ketel bevindt (en in ons geval gedeeltelijk is afgebroken) te klein voor 't aanbrengen van een hielmerk zoals dit vaak gebruikelijk was. Op dit soort pijpen stond 't makersmerkje, indien aanwezig, op de binnenkant van de pijpenkop -de rokerskant-.

Dit door ons "teruggevonden" exemplaar bleek afkomstig te zijn uit de Duitse plaats Höhr in 't reeds eerder genoemde Westerwald. Deze zgn. "Fischmaulpfeifen" zijn, evenals deze, zeer rijkelijk versierd (gegraveerd). Ook in Nederland zijn meerdere variaties van dit soort pijpen bekend onder de naam vissebek- of snoekbekpijpen omdat de pijpenkop in de geopende bek van een vis staat. (afbeelding 2)
Behalve de fraaie versieringen bevat 't pijpensteeltje de tekst:
WIRDSP/RICHT ZU//IN HÖR/WK/174(,)

In 't Duitse boek "Tonpfeifen" van Dr. M. Kügler uit Höhr-Grenzhausen, expert op het gebied van Westerwaldpijpen en schrijver van verschillende boeken op dit gebied, vond ik exact dezelfde lettercombinaties terug onder vermelding dat in de publikatie "Westerwaldpijpen uit de 18e eeuw" van E. Nijhof (Pijpelogische Kring Nederland 1981) eveneens een pijp met dezelfde tekst staat afgebeeld. Echter 't jaartal 1742 is hiervan compleet terwijl bij ons exemplaar 't laatste cijfer is afgebroken.
Om toch tot een wat nauwkeurigere datering te komen heb ik de hr. Kügler schriftelijk benaderd en in december 1995 ontving ik van hem een brief terug waaruit de volgende zinsneden:

"Die von Ihnen gefundene Tonpfeife stamm mit Sicherheit aus Höhr (heute Stadt Höhr-Grenzhausen) und wurde 1742 oder kurz danach hergestellt. Was der text "WIRD SPRICHT" bedeuten soll, ist mir unklar. Ich vermute, daß der Hersteller der Pfeifenform bzw. des Stempels zum aufdrücken des Textes einen falschen Text angebracht hat. Es soll vermutlich "WIRD FABRICIERT" heißen, denn nur dann gibt auch der Rest einen Sinn. Zur Datierung ist anzumerken, daß die Formen und Stempel zum Teil sehr lange benutzt wurden. Diese Pfeife kann also, trotz der Jahreszahl 1742, noch in de 1750er Jahren hergestellt worden sein.

Verder vermeldt de hr. Kügler in zijn brief dat hem uit die tijd in Höhr geen pijpenmakers bekend zijn met de initialen W.K. omdat er in deze plaats voor 1770 geen informatie hieromtrent voorhanden is. Vanaf 1770 worden er wel pijpenmakers genoemd met deze initialen bijv. Wilhelm Kleudchen, ook wel vermeldt onder de naam Knödchen maar of dit de maker is van de door ons gevonden pijp is helaas niet te achterhalen.

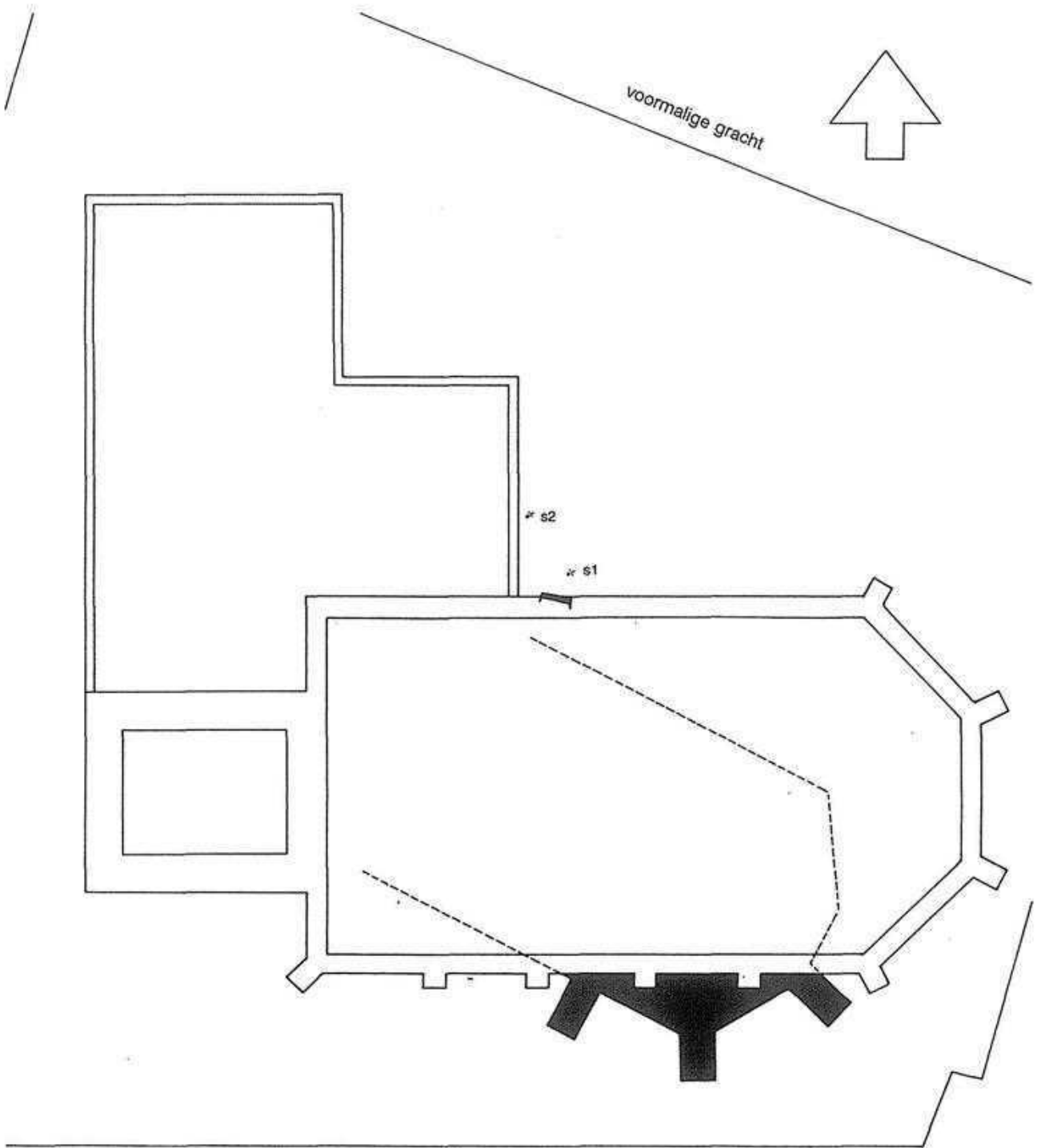

a. "Fischmaulpfeife", herkomst Höhr-Grenzhausen Dld.
 b. Steelttekst vergroot weergegeven.
 (tekening John Toebes, Lichtenvoorde)

John Toebes
 Lichtenvoorde, mei 1996

LITERATUUR

- Brongers, G.A., *Van Gouwenaar tot bruyèrepip.*
 Carmiggelt, A., G. van den Eynde, W. Hupperetz, *Een 17e eeuwse tabakspijpenoven in Breda.*
 Duco, D.H., *De Nederlandse kleipijp, handboek voor dateren en determineren.*
 Kügler, M., *Tonpfeifen, ein Beitrag zur Geschichte der Tonpfeifenbäckerei in Deutschland, Quellen und Funde aus dem Kannenbäckerland.*

Rentenierstraat

- huidige Johanneskerk
- muurwerk kapel 1496
- reconstructie

Overzicht van de archeologische activiteiten bij de Johanneskerk te Lichtenvoorde. S1 en s2 verwijzen naar de gevonden menselijke resten beschreven in het artikel 'Onderzoek naar een schedel'. (tekening Godfried Nijs, Lichtenvoorde).

Archeologie in Lichtenvoorde opgraving Johanneskerk II De Kapel

Vooraf

In september 1991 is in het kader van restauratiewerkzaamheden, onderzoek verricht naar de fundering van een steunbeer bij de toren van de Johanneskerk te Lichtenvoorde.

Ook de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde, onderdeel van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde, heeft tijdens dit werk toen waarnemingen gedaan¹.

In verband met scheuren in het muurwerk bleek het noodzakelijk verder onderzoek te doen naar de fundering van het overige deel van de kerk. Voor dit graafwerk is de AWL door de restauratie-commissie benaderd.

Voor de amateur-archeologen was dit een gelegenheid de fundering te onderzoeken en de kans om restanten te vinden van de voorganger van de Johanneskerk. Naar aanleiding van archiefonderzoek wordt namelijk verondersteld dat de kerk op de plek staat waar voorheen de eerste kapel van Lichtenvoorde te vinden was.

De kapel

In oktober 1994 gaat voor de tweede keer in de geschiedenis van de AWL de schop in de grond rond de Johanneskerk.

In twee opgravingsputten tegen de noordgevel en het koor werd het uitkragende fundament van de kerk onderzocht. Er werden 17 lagen metselwerk onder het huidige maaiveld geteld. Onder de fundering werd een compacte puinlaag aangetroffen met daaronder opgebrachte gele grond.

In een derde put tegen de zuidgevel werd onder het muurwerk van de Johanneskerk een andere fundering gevonden. Het is een eerste kennismaking met resten van de kapel en daarmee ook het bewijs dat de Johanneskerk inderdaad op de plek van de van de oude kapel is verrezen.

Het inmeten van de fundering van de kapel. (foto Marcel Elferink, Lichtenvoorde)

In een akte van 20 juni 1496 bericht Frederik van Bronkhorst, heer van Lichtenvoorde, dat hij in Lichtenvoorde 'een kapel heeft doen timmeren'. Naar aanleiding van deze zinsnede is wel geconcludeerd dat het dus om een houten kapel gaat. Deze interpretatie is nu door het gevonden muurwerk aan de Rentenierstraat definitief ontkracht. Onder 'timmeren' moet in de acte dan ook 'bouwen in algemene zin' verstaan worden. De kapel is daarmee, na het kasteel, het eerste bouwwerk in Lichtenvoorde dat in baksteen werd opgetrokken.

De kapel was gewijd aan Antonius Abt, een heilige die vanaf zijn twintigste jaar een kluzenaarsbestaan leidde. Aan het eind van de twaalfde eeuw werd hem ter ere de kloosterorde der Antonieten gesticht. Sint Antonius Abt werd ook vereerd als beschermheilige tegen besmettelijke ziekten. Zijn attributen is 't varken en de feestdag is 17 januari.

De bouw van de kapel te Lichtenvoorde kwam tot stand met toestemming van de pastoor van Groenlo. Hier stond de moederkerk en dopen, trouwen en begraven diende in de kerk van Groenlo te geschieden. In 1627 zijn flinke reparaties aan de kapel noodzakelijk. Om een en ander te kunnen bekostigen wordt gecollecteerd onder de Staatse soldaten die in de zomer van dat jaar Groenlo belegeren. Stadhouder Frederik Hendrik schenkt '63 ritsen dakleien' voor de herstelwerkzaamheden aan de kapel.

Al die inspanningen ten spijt wordt het in 1645 noodzakelijk de kapel wegens te grote bouwvalligheid te slopen om plaats te maken voor de huidige kerk.

Opgravingsresultaten

De fundering van de kapel wordt op 1.10 m onder het maaiveld gevonden. Er zijn nog zeven lagen metselwerk overgebleven. Het gebruikte baksteenformaat varieert van 26,5/13,0/6,0 tot 27,5/13,0/6,5 cm (l/b/h). Het blijkt dat een groot aantal bakstenen van de oude kapel in de fundering van de Johanneskerk hergebruikt zijn.

Het gaat om een muurwerk dat een hoek maakt. Op deze hoek staat een steunbeer. Die vormt de overgang van het schip naar het koor van de kapel. In westelijke richting (richting toren) zijn de twee volgende steunberen van het schip gevonden. In oostelijke richting is, vlak voordat het muurwerk onder de fundering van de Johanneskerk verdwijnt, nog een steunbeer van het koor aangetroffen.

Dat de Johanneskerk gedeeltelijk op de fundamente van zijn voorganger staat, verklaart waarschijnlijk een aantal scheuren in het muurwerk van de kerk.

Onder de fundering van de kapel wordt een zwarte, humusrijke laag aangetroffen. Dezelfde laag werd geconstateerd tijdens de waarnemingen in 1991. Het lijkt erop dat de omgeving van de kapel voor de bouw erg drassig was.

Om verder scheefzakken van de toren van de Johanneskerk te voorkomen wordt begin januari 1996 de toren van binnenuit uitgegraven. Er wordt een betonnen vloer gestort, rustend op een fundering van betonnen palen. De fundering van de toren kraagt aan de binnenzijde twee keer uit en reikt tot 2.06 meter onder het vloerniveau. Direct onder de fundering zijn op een aantal plaatsen grotendeels vergane planken geconstateerd. Ook konden vier eikenhouten funderingspalen worden ingemeten.

Bij het uitgraven wordt een compacte puinconcentratie aangetroffen. Daartussen worden ook menselijk botmateriaal, dakleien en een aantal zandstenen bouwfragmenten gevonden. Van het muurwerk van de kapel, dat volgens de reconstructie op de plaats van de toren heeft gelopen, is niets terug gevonden. Dat is niet verwonderlijk omdat onder de stenen fundering van de toren eikenhouten palen zijn geheid. Alle sporen van de kapel zullen ter plekke bij de aanleg van de toren gewist zijn.

Aanvullend onderzoek bij de noordmuur van de kerk heeft op 6 april 1996 plaatsgevonden. Hierbij werden op 2 meter onder het maaiveld de onderste twee lagen van een muurwerk aangetroffen (baksteenformaat 25/6,5/11 cm). Hoewel de funderingsresten hoogstwaarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van de kapel is het niet mogelijk hieraan verder conclusies te verbinden. Hiervoor is er te weinig muurwerk waargenomen. Het gaat hier mogelijk om de restanten van een steunbeer.

De vondsten

Er werd naast de fundering van de kapel werd gegraven om de opbouw te onderzoeken en in kaart te brengen. Hier werden een aantal scherven van een kan en een melkteil van grijsbakkend aardewerk gevonden. Onder de fundering werden fragmenten leer gevonden. Het lijkt erop dat de stukken deel hebben uitgemaakt van één voorwerp, misschien een foedraal. In ieder geval zijn het tot nu toe de oudst te dateren leerresten uit de gemeente Lichtenvoorde. Aan de hand van de vondstomstandigheden lijkt het aannemelijk dat het leer en de scherven tijdens de bouw van de kapel in de grond zijn gekomen en dus stammen uit het eind van de 15e eeuw.

Bij het uitgraven van de kerktoeren wordt door de werknemers van het bouwbedrijf een 51 cm lang fragment van een (gotisch) zandstenen raamgevonden. Helaas is het bouwfragment niet nauwkeurig te dateren vanwege het ontbreken van verdere vondstomstandigheden. Het ligt voor de hand dat het in de bodem is geraakt tijdens een eerdere restauratie. In principe kan het raamfragment ook stammen uit de tijd van de bouw van de Johanneskerk of zelfs afkomstig zijn van zijn voorganger, de kapel.

Steunbeer (?) van de kapel gevonden onder de noordmuur van de Johannes kerk. (foto Godfried Nijs, Lichtenvoorde)

Reconstructie

De opgravingsgegevens van de Lichtenvoordse kapel zijn vergeleken met de overblijfselen van de kapel van Vragender (voor het eerst genoemd in 1444) en de kapel van klooster Engelhuysen in Groenlo (voor het eerst genoemd in 1442)². Helaas zijn in beide gevallen de overgang van schip naar koor niet aangetroffen. Wel valt op dat de steunberen van de kapellen in Vragender en Groenlo beduidend verder uit elkaar liggen (meer dan 4m) dan in Lichtenvoorde. Verder blijkt dat de muren van het schip tussen de 7 en 8 meter uit elkaar te liggen. Waarschijnlijk was dit een afstand die men in de 15e eeuw betrekkelijk eenvoudig kon overwelden.

Het meest opvallend is de afwijkende ligging van de kapel ten opzichte van de kerk. Het komt veel voor dat een kapel of kerk wordt opgevolgd door een (grotere) kerk op dezelfde plek. De meeste godshuizen werden zo gebouwd dat het altaar richting het oosten stond. De afwijking die opeenvolgende bouwfasen dan ook vertonen, is miniem; hooguit enkele graden. Hierbij is dan duidelijk sprake van een fout bij de bepaling van het oosten.

De oost-west oriëntatie heeft niet gespeeld bij de bouw van de kapel. De kapel maakt ten opzichte van de Johanneskerk een hoek van 27 graden. De afwijkende oriëntatie van de kapel is te verklaren wanneer we de noordelijke perceelscheiding van het kerkhof in het geheel betrekken. Waar nu een pad ligt, liep vroeger de gracht die het kasteelterrein van de nederzetting scheidde. Frederik van Bronkhorst lette bij de bouw niet op de gebruikelijke oost-west ligging, maar bouwde de kapel evenwijdig aan zijn kasteelgracht.

Ondanks het feit dat een aanzienlijk deel van de fundering aan de zuidzijde van de Johanneskerk is opgegraven blijft het moeilijk om zich een beeld te vormen van de kapel. Ook laat zich het gevonden muurwerk onder de noordmuur van de kerk moeilijk plaatsen. Om iets zinnigs te zeggen over de lengte of breedte van het bouwerk zijn onvoldoende gegevens beschikbaar. De reconstructie kan dan ook niet meer dan een globale indruk geven van de ligging van de kapel.

Alleen waarnemingen tijdens graafwerkzaamheden in de Johanneskerk zouden in de toekomst meer uitsluitsel kunnen geven over de voorganger van de Johanneskerk, de kapel van Antonius Abt.

Namens de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde,
Godfried Nijs

NOTEN

¹ Nijs, G., 14-15, 1992.

² De kapel van klooster Engelhuysen is in 1982 en 1990 gedeeltelijk opgegraven door de leden van de Archeologische Werkgroep Groenlo.

LITERATUUR

- Dechering, B., J. Hubers en R. Kaak, De opgraving van het klooster Engelhuysen, in: *Grepen uit het Grolse verleden, deel II*, 1984.
- Nijs, G., Archeologie in Lichtenvoorde, opgraving Johanneskerk, in: *de Lichte Voorde*, no. 25, 1992.
- Thielen, Th.A.M., *Geschiedenis van de enclave Groenlo-Lichtenvoorde*, Zutphen, 1966.

Archeologie in Lichtenvoorde opgraving Johanneskerk II Onderzoek naar een schedel

De archeologie bestudeert de overblijfselen van menselijke activiteit in de bodem. Funderingen, een oude grachtbodem en andere vondsten gunnen ons een blik in het verleden. Het ligt voor de hand dat af en toe ook overblijfselen van die mens zelf worden gevonden. Onderzoek naar deze resten kan waardevolle aanvullingen verschaffen over het leven in vroeger tijden.

Begraven in Lichtenvoorde

Na de verbreiding van het Evangelie wordt het gebruikelijk om de doden te begraven in afwachting van de terugkomst van Christus.

De overledenen werden in de regel gestrekt op de rug in het graf gelegd, met het hoofd naar het westen. De achterliggende gedachte hierbij is dat bij de opstanding der doden Jezus voor het Laatste Oordeel vanuit het oosten zal komen. De overledenen liggen met hun aangezicht in die richting.

*afb.1. De schedel met de groene oxidatieband.
(foto Godfried Nijs, Lichtenvoorde)*

De directe omgeving van de kapel en de Johanneskerk is waarschijnlijk van 1616 en in ieder geval tot 1828 als begraafplaats in gebruik geweest. Over het eerste jaar bestaat wat onduidelijkheid. In 1616 wordt de kapel overgedragen aan de Gereformeerden. De invloed vanuit het katholieke Groenlo blijft echter nog enige tijd bestaan, tot erge van Lichtenvoordes eerste predikant, Thomas Cuijminck. Toch wordt vermoedelijk vanaf dat jaar in en rondom de kapel van Lichtenvoorde begraven. Zo wordt op 5 mei 1623 door 'die Borgemeister en de Kerckmeister to Lichteforde' een graf in de kapel verkocht aan 'Juncker Berndt de Rode tho Tongerlo'. Dat er inderdaad begraven werd blijkt ook in 1647 wanneer wordt bericht dat het door de bouw van de Johanneskerk noodzakelijk was 'de dooden te versetten'. Van invloed vanuit Groenlo is in die tijd niets meer te merken. Wanneer Jan Hendricus Burman 'Rigter to Lechtenvoerde' hier begraven wordt, komt er geen protest vanuit Groenlo.

Een dodenregister van de Johanneskerk is bewaard gebleven van 1697 tot 1828¹. In de Johanneskerk en op het kerkhof werden de doden uit de toenmalige heerlijkheid Lichtenvoorde begraven. Soms is op verzoek van de familie de overledene in Groenlo ter aarde besteld. Ook veel inwoners van Lievelede werden daar begraven.

Uit het register blijkt verder dat alleen welgestelden zich het veroorloven konden in de kerk begraven te worden. Ook binnen de kerk was er verschil: een graf op het koor kostte 10 gulden, terwijl voor elke andere plaats binnen de kerkmuren 6 gulden betaald diende te worden. De nabestaanden van 'gewone luijden' werd vermoedelijk niets in rekening gebracht. Hun dierbaren vonden hun laatste rustplaats op de dodenakker rondom de Johanneskerk.

In de 19e eeuw gaat men steeds meer inzien dat het hygiënischer is om de doden buiten stad of dorp te begraven. In 1828 wordt de Algemene Begraafplaats aan de Lievelede weg in gebruik genomen.

In 1829 wordt het bij de wet verboden voortaan in of rondom de kerk te begraven.

In Lichtenvoorde is Greetje Bosker op 13 maart 1828 overleden en is de laatste die op het kerkhof bij de kerk werd begraven.

De doden werden zonder bijgiften begraven. Het is daarom niet verwonderlijk dat tijdens de opgraving vrijwel uitsluitend menselijk botmateriaal is aangetroffen². Enkele scherfjes roodbakend aardewerk en een paar fragmenten van kleipijpen zullen tijdens het werk van de 'doodengraver' in de bodem terecht zijn gekomen.

Het overgrote deel van de botten lag niet meer op de oorspronkelijke plaats door allerlei graafwerkzaamheden rond de kerk. Met name de aanleg van gresbuizen voor de afvoer van regenwater rondom de kerk heeft voor deze verstoring zorg gedragen. Alleen een klein gedeelte bij de noordmuur blijkt niet vergraven. Hier worden twee schedels 'in situ' gevonden (zie overzichtstekening op blz 9). Dat het hier inderdaad niet verstoorde graven betreft, bewijzen de aangetroffen wervels, sleutelbeenderen en ribben. beide schedels vertonen een groene oxidatieband die over de schedel en en onderkaak loopt. Bij een schedel (s1) wordt een fragment van een kleipijp aangetroffen. Deze schedel is nader onderzocht.

De schedel

De schedel heeft een weinig geprononceerde wenkbrauwboog en een wat ronde, kleine onderkaak. Dit zijn kenmerken die typisch zijn voor vrouwelijke schedels. Zeker is een determinatie op dergelijke gronden echter niet. Een ander gegeven geeft de doorslag: over de schedel loopt een groenige band. In Alkmaar is tijdens opgravingen een dergelijke verkleuring alleen aangetroffen op schedels van vrouwen begraven gedurende de 18e eeuw. We gaan ervanuit dat het hier gaat om het restant van een zogenaamd dodenmutsje, geborduurd met goudbrokaat. In die tijd werd het als ongepast beschouwd wanneer vrouwen blootshoofd de kerk betraden. Zij werden ook met bedekt hoofd begraven. Mannen daarentegen werden alleen in een eenvoudig linnen hemd begraven. Het doodsmutsje is volledig vergaan maar de oxidatie van het borduursel heeft een groene verkleuring op de schedel achtergelaten³. De doodsmutsjes werden met een band onder de kin gesloten, wat de verklaring is voor het feit dat bij de Lichtenvoordse schedel de verkleuring ook over de onderkaak loopt.

Van de kist zijn alleen een aantal handgesmede spijkers teruggevonden, het hout is volledig vergaan en heeft geen sporen nagelaten.

Het gebit

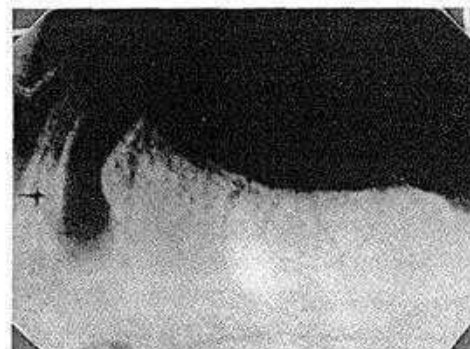
Uit het onderzoek van het gebit komen een aantal zaken duidelijk naar voren⁴. Uit het boven- en ondergebit ontbreken alle ware kiezen (molaren). Deze twaalf kiezen zijn al geruime tijd voor het overlijden verloren gegaan. Als laatste is de linker verstandskies (M_3) van het ondergebit verloren gegaan. De tandkas is, in tegenstelling tot de andere, nog niet volledig dichtgegroeid. Ook van de rest van het gebit is weinig meer over. Een gewoon permanent gebit van de mens bestaat uit 32 tanden en kiezen. In dit geval zijn nog maar zeven elementen van over. Een aantal tanden is vermoedelijk na de dood verloren gegaan.

Waarschijnlijk was de vrouw bij haar overlijden in het bezit van twee kiezen en negen tanden. Van de gehele boven- en onderkaak zijn röntgenfoto's gemaakt. Hieruit blijkt onder andere dat een wortelpunt van een kies in de onderkaak (M_1 , links) in het kaakbot is achtergebleven. Daarnaast vertoont de lege tandkas van een 'valse kies' (premolaar P_2) de kenmerken van een wortelpuntontsteking (zie afb. 2).

Bij alle nog aanwezige elementen is tandbederf (cariës) te constateren. Het gaat hierbij vooral om zogenaamde halscariës. De kans op deze vorm van tandbederf wordt groter naarmate het tandvlees zich terug trekt. Dit is een proces dat zich vooral op latere leeftijd voordoet.

Tandsteen is alleen in zeer lichte mate geconstateerd.

Uit het gebitsonderzoek blijkt dat de vrouw op een respectabele leeftijd moet zijn overleden. Het eten moet voor haar in de laatste jaren van haar leven geen pretje zijn geweest. De maaltijden zullen uit niet veel anders dan halfvloeibaar voedsel hebben bestaan.

afb.2. Röntgenfoto van de linker onderkaak. (foto G.W.P. Hoekman. Lichtenvoorde).

Identificatie

In de directe nabijheid van de skeletresten is een fragment van een kleipijp gevonden. Het pijpfragment is gedateerd. Hoewel het laatste cijfer van het jaar ontbreekt gaat het vrijwel zeker om het jaartal 1742⁵. Kleipijpen zijn echte verbruiksartikelen. Ze gingen maar een korte periode mee; gemiddeld duurde het vermoedelijk minder dan een maand voordat het rookkanaal dichtgeslibt was of de steel brak. Wanneer we ervan uitgaan dat de kleipijp in de bodem is gekomen tijdens het uitgraven of dichtgooien van het graf, dan lijkt het aannemelijk dat we hier te maken hebben met een begraving uit het jaar 1742. Wat dat aangaat bieden gedateerde kleipijpen veelal betere mogelijkheden om tot een scherpe datering van een vondstcomplex te komen dan bijvoorbeeld munten die veel langer in omloop zijn.

	begraven kerkhof	begraven kerk	begraven Groenlo	Totaal
kinderen	13	-	1	14
meisjes	1	-	1	2
jongens	1	-	-	1
vrouwen	7	1	1	9
mannen	5	1	-	6
Totaal	27	2	3	32

Afb. 3 Overzicht van sterfgevallen in de heerlijkheid Lichtenvoorde van 21 mei tot en met 9 december 1742.

In het al eerder aangehaalde begrafenisboek van de Johanneskerk zijn er van 21 mei tot en met 9 december 1742 in de kleine leefgemeenschap Lichtenvoorde niet minder dan 32 overlijdens geregistreerd. Een schrikbarend aantal blijkt op zeer jeugdige leeftijd te zijn overleden. Dat is in die tijd zeker niet uitzonderlijk. In het register is niet bijgehouden waar in de kerk of op het kerkhof begraven werd. Alleen de notitie dat voor Harmen Tongerlo, Burgemeester en zijn vrouw elk zes gulden in rekening is gebracht wijst erop dat beiden in de kerk begraven zijn.

In de laatste helft van 1742 zijn zeven vrouwen op het kerkhof bij de Johanneskerk begraven⁶. Het is heel wel mogelijk dat het graf van één van hen aan het daglicht kwam tijdens de waarnemingen uitgevoerd door de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde.

Namens de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde,
Godfried Nijs

NOTEN

- ¹ Wansing, J.C., 1994.
- ² Na onderzoek is al het aangetroffen botmateriaal ter plaatse herbegraven.
- ³ Mondelinge mededeling van drs F. Laarman, R.O.B.
- ⁴ Het gebit werd onderzocht door tandarts G.P.W. Hoekman.
- ⁵ Zie artikel van John Toebes elders in deze periodiek.
- ⁶ Het gaat om 'de echtgenoot van Harmen Segendijk' (Zieuwent), Hanneken Pentermans (Zieuwent), Janna Bijvanck, 'de echtgenote van Jan ten Boekelder' (Zieuwent), Aaltjen Nijkamp (Vragender), Janna Dieperink (Vragender) en Aaltjen Aaghten (Harreveld).

LITERATUUR

- Bouts, W.H.M. e.a., De gebitsresten uit de Broerenkerk, circa 1800 AD, in: Clevis, H., De doden vertellen, opgravingen in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88, Zwolle, 1990.
- Clevis, H., De doden vertellen, opgravingen in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88, Zwolle, 1990.
- Ekkart R.E.O. e.a., Graven in de Pieterskerk, Leiden, 1981.
- Kruip, H., Begravenissen te Lichtenvoorde, in: de Lichte Voorde, no. 21, 1990.
- Nijs, G., Archeologie in Lichtenvoorde, opgraving Johanneskerk, in: de Lichte Voorde, no. 25, 1992.
- Thielen, Th.A.M., Geschiedenis van de enclave Groenlo-Lichtenvoorde, Zutphen, 1966.
- Wansing, J.Ch., Overledenen van Lichtenvoorde 1697-1812, Lichtenvoorde, 1994.

Een bijdrage tot de geschiedenis van het kasteel en de stad Lichtenvoorde (16e - 18e eeuw)

Inleiding

Over de geschiedenis van het kasteel en de stad Lichtenvoorde is maar weinig gepubliceerd. Eén van de sleutelpublicaties is nog steeds het artikel 'Lichtenvoorde' van de vroegere rijksarchivaris A.H. Martens van Sevenhoven, daterend uit 1934¹. Een ander aspect van de geschiedenis van Lichtenvoorde, namelijk de verhouding tot de heerlijkheid Borculo, verdient eveneens meer aandacht. Het kasteel speelt hierin een cruciale rol. Welke betekenis had dit kasteel in de heerlijkheid Borculo? Wat was zijn betekenis voor het ontstaan van de nederzetting, de latere 'stad' Lichtenvoorde?

Op grond van het feit dat er in het Staatsarchiv Münster en in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag enkele bronnen bewaard worden die tot nu toe nog niet gebruikt zijn, is het mogelijk een nader licht te werpen op Lichtenvoorde in de zestiende eeuw en de hierboven gestelde vragen.

Dit artikel is een bewerking van een lezing die ondergetekende op 23 maart 1995 te Lichtenvoorde gehouden heeft over dit onderwerp.

Het kasteel

Er zijn verschillende invalshoeken denkbaar van waaruit de verhouding tussen Borculo en Lichtenvoorde benaderd kan worden. Eén daarvan is het kasteel van Lichtenvoorde. Lichtenvoorde en Borculo zijn in verschillende perioden éénherig geweest. In december 1776 kocht stadhouder Willem V de heerlijkheden Borculo en Lichtenvoorde. Bij die gelegenheid werd door enkele leden van de Domeinraad, dat was de instelling die de bezittingen van het Huis van Oranje beheerde, een rapport opgemaakt over de toestand van de heerlijkheden². Ook het slot of huis Lichtenvoorde passeerde de revue. Gezegd werd, dat het een 'oud, onbewoonbaar en genoegzaam irreparabel gebouw' was. Een voorkamer van dit slot werd gebruikt tot vergaderkamer voor het gericht. Ook was er een 'gevangen kelder'. Voorgesteld werd om het gebouw geheel af te breken, omdat het toch vrijwel zeker was dat Zijne Hoogheid er nooit gebruik van zou maken. Een schrijven van de prins, gedateerd 31 maart 1778, luidde het begin van het einde in. Deze brief is in feite een sloopvergunning. Hij luidt als volgt:

'Edele erentfeste, wijze, discrete, onze lieve getrouwe,

Ons conformeerende met Uw edele advis, vervat in derzelver missive van den 26. february laatstleden, nopens het demolieeren van het huys Lichtenvoorde, geleege in onze heerlijkheden Borculo en Lichtenvoorde, hebben wij dienvolgende goedgevonden U edele bij dezen te authoriseren om het eerder zo beter het gemelde huys geheel en al te doen afbreken, en de afkomende materiaelen, voor zoverre nog goed zullen worden bevonden, te employeeren tot reparatie der verdere gebouwen in en van onze voornoemde heerlijkheden.

Waarmede Wij blijven,

U edele geaffectioneerde,

(was getekend) W. Prins van Orange'.

Hiermee kwam een einde aan een geschiedenis die ergens in de late 13e, begin 14e eeuw was begonnen. Maar hoe? Uit de beginperiode is betrekkelijk weinig bekend, daaraan zal ook dit artikel weinig nieuws kunnen toevoegen. Daarom volgt eerst een samenvatting van bekende gegevens uit bronnen en literatuur. Bekend is dat Gijsbert van Bronkhorst in 1312 een door hem gebouwde burcht in Lichtenvoorde bezat. De bisschop van Munster beweerde dat deze burcht zonder zijn toestemming in zijn gebied gebouwd was. De heer van Bronkhorst betoogde echter dat hij de burcht op zijn eigen terrein gebouwd had. Dit terrein lag in het rechtsgebied van de graaf van Gelre. Om die reden had hij het slot in leen aan de graaf opgedragen.

In februari 1360 was de erfdochter van Borculo, Henrica van Dodinkweerde, met Gijsbert van Bronkhorst gehuwd. Zij overleed kinderloos in 1397. De gangbare voorstelling is, dat toen haar neef Godert van Borculo, genaamd van Dodinckweerde, Borculo erfde. Hij droeg echter de heerlijkheid Borculo over aan Gijsbert van Bronkhorst. Daardoor werden Borculo en Lichtenvoorde éénherig, en bleven dat tot 1618.

Op het punt van de overdracht van de rechten is nog maar weinig duidelijk. Het heeft er veel van weg, dat de Bronkhorsten veel moeite hebben moeten doen om alle bezittingen en rechten die nog in handen waren van de Van Dodinkweerdes, te verwerven. We zien in het begin van de 15e eeuw een reeks van akten, waarbij Fie van Borculo, geboren Van der Heiden, weduwe van Steven van Borclo geheten van Dodinkweerde, goederen aan Gijsbert van Bronkhorst overdroeg. Pas in 1419 volgde de overdracht van de 'Hoff tho Dodinckweerde' in het kerspel Geesteren³ aan Gijsbert van Bronkhorst.

Een volgende mededeling met betrekking tot Lichtenvoorde dateert uit 1381, toen Gijsbert van Bronkhorst zijn huis met voorburg te Lichtenvoorde tot een open huis voor de hertog van Gelre maakte. In december van datzelfde jaar gaf Gijsbert van Bronkhorst, ridder, aan *'Engelbert, bastarde van Bronghorst, mijnen sonne, dat huss ton Lichtenforde, mit all siner tobehoringe und die guder und arffenisse die bey den Lichtenforde ligget, die heren Gissbertes van Bronghorst mines vader wahren'*⁴.

De status van Lichtenvoorde in de late middeleeuwen

Hoe werd Lichtenvoorde in de late Middeleeuwen en in de Nieuwe Tijd aangeduid? In 1435 is er sprake van het goed Zyberdink⁵ in het kerspel van Groll, heerschap van Borcloe, ambt van Lichtenvoorde en in 1437 wordt er wederom gesproken van het 'ambt van Lechtenvoorde'. In 1471 is Sweder van Dépenbroke ambtman en drost te Lechtenvoorde voor (alweer) Gijsbert van Bronkhorst en Borculo. Ook in de 16e eeuw wordt over het ambt Lichtenvoorde gesproken.

Wat moet er verstaan worden onder het begrip 'ambt'? Men kan het omschrijven als een rechtsdistrict, d.w.z. dat het een bepaald territorium was met een eigen rechtbank. We ontmoeten al de ambtman (richter) en drost Sweder van Depenbrok. In 1507 was Ariaen van Eerden ambtman in Lichtenvoorde. In 1510, 1511 en 1516 was Reyneken Raeshorn (Rasehorn) drost van Lichtenvoorde voor heer (graaf) Joost van Bronkhorst. Maar dezelfde Reyneken Rasehorn wordt in 1496 al genoemd als richter van de heerlijkheid en het ambt van Bredevoort voor de heer van Steinfurt. In februari 1516 werd Zweder Rasehoren door Mette van den Bergh, weduwe van Gijsbert van Bronkhorst-Borculo, en haar zoon Joost van Bronkhorst-Borculo, benoemd tot bewaarder van het ambt en het huis Lichtenfoirde⁶. Lichtenvoorde had dus zo om 1500 een eigen rechtspraak, los van die van Borculo. De visie van Martens van Sevenhoven (1934), dat Lichtenvoorde vóór 1616 slechts een van de voogdijen was waarin de heerlijkheid Borculo verdeeld was, kan dus hooguit gelden voor een deel van die periode. Want in sommige bronnen van ná 1579, het jaar waarin de heerlijkheid Borculo onder rechtstreeks Münsters bestuur kwam, is sprake van de 'voogdij' Lichtenvoorde⁷. In een register waarin de 'niederburgundische' goederen in de heerlijkheid Borculo worden vermeld, wordt Lichtenvoorde vermeld als één van de vijf voogdijen van Borculo, naast Geesteren, Eibergen, Neede en Beltrum. De voogdij Lichtenvoorde bestond volgens die opgave uit de buurschappen Livelde, Zieuwent en Vragender⁸.

In 1616 nam graaf Joost van Limburg-Stirum de heerlijkheid in bezit. Hij herstelde Lichtenvoorde in het oude bezit van de rechtspraak. Volgens de aanhef van het oudste gerichtprotocol had hij Lichtenvoorde⁹, dat aangeduid werd met het begrip 'ampt', weer begiftigd met *'oere olde gerechticheit, die sie vor dieser tiet vor 70, 80, 90 und mher jaren gehatt'* hadden. In Lichtenvoorde zouden voortaan weer terechtzittingen plaatsvinden, waarbij *'... ja ock tho halse und breucke'* berecht zou worden. Aan Lichtenvoorde werd dus ook de hoge of criminele of strafrechtspraak toegevoegd. Daarmee was Lichtenvoorde nog geen heerlijkheid. Graaf Joost van Limburg-Stirum had in zijn testament (1618) het ambt Lichtenvoorde vermaakt aan zijn tweede zoon Georg Ernst. Bij de boedelscheiding in 1626 kwam de heerlijkheid in het bezit van Willem Frederik van Limburg-Stirum. De band met Borculo werd definitief vervreemd in 1693, toen de toenmalige bezitter van Lichtenvoorde, Maria Magdalena van Limburg-Stirum, weduwe van Hendrik graaf van Nassau-Siegen, de heerlijkheid met huis en andere goederen opdroeg aan de Staten van Gelderland.

Rechtspraak in de 17e en 18e eeuw

In de 17e en 18e eeuw strekte de competentie van het gericht zich uit over het gehele gebied van de heerlijkheid, dus ook over de stad. Het gericht oordeelde in civiele zaken, strafzaken en jachtaangelegenheden, voor zover deze zaken niet aan het Hof van Gelre en Zutphen waren voorbehouden. De rechtbank werd voorgezeten door een richter, twee keurnoten of bijzitters (zonder wier aanwezigheid geen rechtsgeldige zaken konden worden gedaan) en een secretaris die 'landschrijver' werd genoemd. De eerste richter na het herstel van de rechtspraak in Lichtenvoorde was jonker Diderik van Broeckhuizen.

In de 18e eeuw werden de ambten van richter en landschrijver vaak door één en dezelfde persoon bekleed. De geringe inkomsten verbonden aan deze ambten was hiervoor de reden.

De burchten van Bronckhorst

Welke plaats nam het kasteel in binnen dat ambt Lichtenvoorde? Recentelijk zijn enkele bronnen gevonden die een duidelijker licht kunnen werpen op de geschiedenis van Lichtenvoorde in de 16e eeuw. De eerste bron die ik wil bespreken is een inventaris van de inboedel van de huizen Borculo, Amschot, Lichtenvoorde, Bronckhorst en Eerbeek⁹. Deze huizen hadden met elkaar gemeen dat het bezittingen waren van het geslacht Van Bronckhorst. Op 15 oktober 1553 was op Eerbeek graaf Joost van Bronckhorst, heer van Borculo, overleden. Hij was gehuwd geweest met Maria van Hoya. Het huwelijk was echter kinderloos gebleven, zodat er spannende tijden aanbraken voor de erfgenamen. Nu was de heerlijkheid Borculo vanouds een Münsters leen. Reeds tussen 1364 en 1379 hield Gijsbert van Bronckhorst het kasteel en de helft van de heerlijkheid Borculo en de daarbij behorende rechten in leen van de bisschop van Munster. De andere helft werd van de bisschop in leen gehouden door Hendrik van Wisch¹¹. Na het overlijden van graaf Joost in 1553 trok Munster de heerlijkheid Borculo dan ook aan zich. De gravin-weduwe mocht de inkomsten behouden. Haar werd de heerlijkheid als lijftucht toegewezen voor de duur van haar leven. Ze moest echter beloven niets ten nadele van het Stifft Munster te verrichten. In januari 1554 liet de gravin door notaris Diderick van Kernebeeke te Bocholt haar kastelen inventariseren. Men kan zich hierbij op de achtergrond druk vanuit Munster bedenken, dat wellicht precies wilde weten wat de gravin aan bezittingen had.

De boedelbeschrijving geeft een erg aardig inzicht in de leefstijl van de adel op het platteland. In de eerste plaats valt op dat er een duidelijk hiërarchie is aan te brengen tussen de vijf kastelen. De kastelen van de familie Van Bronckhorst zijn te verdelen in twee groepen: het Huis Bronckhorst met Eerbeek, en het Huis Borculo met Amschot en Lichtenvoorde.

Eerbeek, Borculo en Amschot

Het belangrijkste kasteel was zonder enige twijfel Eerbeek. Afgaande op de inboedelbeschrijving was dit het kasteel waar de graaf en gravin het liefst verbleven. Op korte afstand volgt kasteel Borculo, dat samen met het dichtbij gelegen 'zomerslot' Amschot een twee-eenheid vormde. Overigens was het bestaan van dit slot Amschot in Borculo tot voor kort niet bekend. Op ruime afstand volgt Lichtenvoorde.

Om deze rangorde wat reliëf te geven zal ik proberen een beschrijving te geven van achtereenvolgens de kastelen Borculo, Amschot en Lichtenvoorde.

De inventarisatie begon op het Huis Borculo, waar twee poorthuizen aangetroffen werden, een paardestal, smederij en boerderij. Er worden vier torens beschreven, waarvan een de naam 'Capellentorn' draagt. Opvallend is het zeer grote aantal kamers. De graaf en gravin hadden ieder hun eigen vertrekken. In de vertrekken van de graaf worden allerlei zaken aangetroffen die met het jagen en de strijd te velde te maken hebben: het harnas, vele messen, zwaarden, degens. In het 'treckemercken' wordt een deel van het archief bewaard, de zegels van het huis en heerlijkheid, de sieraden van graaf Joost, w.o. een zilveren ketting met het wapen van Bronckhorst en Nassau. De graaf bleek ook boeken te bezitten, helaas worden alleen de 'hillige schrift' en twee gebedsboekjes met name genoemd. Wilde men hiermee benadrukken dat de graaf een vroom man was geweest? Een ander deel van het archief, waaronder de leenboeken werd bewaard in de voormalige kapel.

Vermeldenswaard is voorts nog de aanwezigheid van een dormitorium ('dormpter' staat er letterlijk) een grote slaapzaal, 'dar dat gemeine volck slept'. Een verrassing zondermeer was de beschrijving van het 'zommerhuises Amerschott'. Ook hier werd de toegang gevormd door een poort, en stond er op het terrein 'dat rechte huis dat zaell' genoemd werd. In de zaal van het nieuwe huis vond men onder meer vijftien stoelkussens met het wapen van de heer.

Het Huis Lichtenvoorde

Aan het huis Lichtenvoorde werd slechts één blad gewijd: achtereenvolgens werden de keuken, de grote kamer, twee kleinere kamers, terwijl tenslotte boven de voorste poort nog twee beddesteden gevonden werden. De beschrijving luidt als volgt:

'Folget inventarium des Huisen thom Lechtenfoirde.

Folgentz den negentyenden des vurschreven monat january [1554] vor erst gefunden: vier isseren bussen de up rader gewest hebbenn. Item ene kleine pumpbusse, elf haeken unnd ein isseren gefencknisse miet vier klanemer[?]. Item in der kocken twe haele, twe brandthroeden, ein tange, ein roester, ein bratspit, twe hackemesser, drie braetpannen, elf groter tynschottelen, drie stellpannen, drie isseren leppell, drie schumer, twe fleissforckenn, drie bierkranen, ein pott van vier quarten. Item in der groten kameran twe branthroeden, ein tange. Item upp der nesten kuwe ein bedde ein poll mit twen haendoicks, kussen, ein roede deckenn, ein par laeckenn, twe kussentoge, viff witten wanthdecken. Item noch in der solfften kameran ein bedde mit der stedenn mit enen poll. Item ein beddestede up der nesten kouven. Noch twe beddestede up der vornestenn porten, leddich. Noch ein tunneken mit pilen unnd weinich bussenkruitz, ein waeckehorn, twe tynnen mengelen kennekens'.

De inboedel was uiterst beperkt: kook- en eetgerei, bedden (voor de bewakers) en wat verdedigingsmateriaal. De inventarisatie van Lichtenvoorde geeft duidelijk aan dat het kasteel geen adellijke residentie (meer) was. Terwijl Borculo en Eerbeek zich ontwikkelden tot adellijke residenties van enige allure, bleef Lichtenvoorde daarbij achter. Dat blijkt ook als we een bron gaan bespreken die heel specifiek betrekking heeft op het beheer van het goed Lichtenvoorde.

De archieven van Borculo

Maar ook daaraan vooraf moet ik eerst een verhaal vertellen over de geschiedenis van de Borculose archieven. Toen de bisschop van Münster in 1579, na de dood van de gravin-weduwe Maria van der Hoya, Borculo daadwerkelijk in bezit nam, zijn de Borculose archieven naar Münster overgebracht. Om die redenen, maar ook omdat Münster in Borculo een heel goed beheer voerde, zijn veel bronnen bewaard gebleven.

In de 19e eeuw trok de ene na de andere staatscommissie naar buitenlandse archieven onderzoek te doen naar daar berustende op Nederland betrekking hebbende archivalia. Zo verrichte in 1886 de Groningse hoogleraar D.P. Blok een onderzoek in Duitsland naar voor Nederland relevante archivalia¹². Overeenkomstig de belangstelling van die tijd, richtte hij zich tot met name het oudst bekende oorkondenmateriaal. In de publikatie die daarover verscheen in 1888 werd een afzonderlijke paragraaf gewijd aan de Borculose archivalia in Münster. Helaas ontgingen hem daarbij de zo belangrijke rekeningen (die in de Duitse archiefterminologie gerekend worden te behoren tot het 'Schriftgut': deze term is het tegenovergestelde van de 'Urkunden': de op perkament uitgevaardigde akten, die vaak voorzien is van fraaie zegels. Het 'Schriftgut' is dus duidelijk minderwaardig. Het gevolg van deze scheiding is natuurlijk wel dat er voor ons nog wat te ontdekken bleef. In het Staatsarchiv te Münster konden in ieder geval de oudste rekening van de heerlijkheid Borculo gevonden worden, daterend uit 1580-1581. Veel groter was mijn verbazing toen bleek dat zich in dit archief ook een drietal rekeningen bevonden van het beheer van het Huis Lichtenvoorde met de daarbij behorenden goederen in het ambt Lichtenvoorde en het ambt Bredevoort, over de jaren 1519, 1553 en 1554¹³.

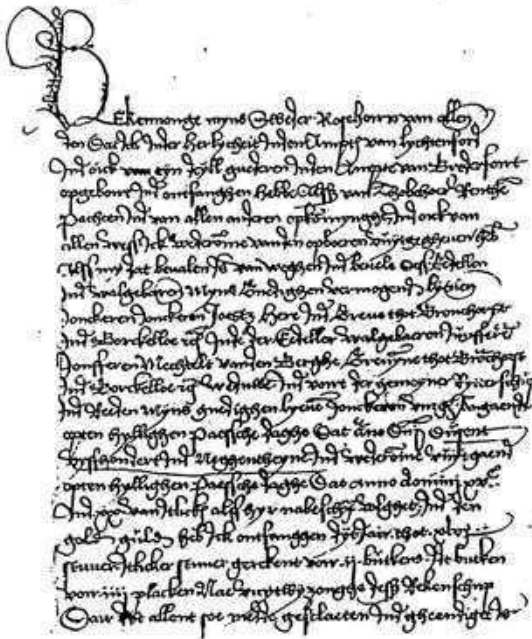
De rekeningen van 1519, 1553 en 1554.

De rekening van 1519 was opgemaakt door Sweder Rosehoirn en liep van Pasen 1519 tot Pasen 1520. De rentmeester van Lichtenvoorde, want dat was hij, legde verantwoording af over zijn gehouden beheer tegenover Joost van Bronkhorst en zijn moeder Mechtelt van den Berghe, gravin van Bronkhorst, vrouwe van Borculo. Maar ook werd verantwoording afgelegd tegenover de 'gemeyner Rytterschup ind reeden mijns gnedighen lyeven jonckeren'. Blijkbaar was het beheer van de goederen dus niet langer een zaak van de heer van Borculo alleen. Deze (nieuwe) vermelding van de Borculose ridderschap¹⁴ is er wederom een bewijs voor dat Borculo tot de dood van graaf Joost in 1553 een zelfstandige positie innam tussen het vorst-bisdom Münster en het hertogdom Gelre.

De ridderschap had een rol in het bestuur. Nog in 1558 richtten de gezamenlijke 'erflichenherenn der Herlicheit Borckeloe' zich in een schrijven tot de gravin-weduwe, inzake een geschil over een belastingheffing die zij voorheen voor een periode van drie jaar hadden toegestaan aan Mette van den Bergh en haar zoon Joost van Bronkhorst. Tot deze groep behoorden onder meer: Hermann Peeck, heer zu Isendoorn, eigenaar van de havezathe Borg in Rekken, Ambrosius van Vehrmundt, eigenaar van havezathe Mallem, Frederich van Marhulsen, eigenaar van 't Marhulzen onder Groenlo en Lubbert von Rhemen, eigenaar van de havezathe De Hoeve in Dijkhoek in Borculo.

Nadat Münster het bestuur over Borculo aan zich getrokken had, werden de rekeningen van beide gebiedsdelen samengevoegd. In de eveneens in het Staatsarchief te Münster aanwezige oudste rekening van de heerlijkheid Borculo uit 1580-1581, zijn de inkomsten en uitgaven van de Lichtenvoordse en Bredevoortse goederen moeiteloos ingevoegd.

De rekening van 1519 valt op door zijn keurige verzorging. Alle inkomsten zijn gesplitst naar de plaats van herkomst, dat wil zeggen kerspelsgewijs. De opsomming heeft nadrukkelijk betrekking op het beheer van het goed Lichtenvoorde. Kosten voor bestuur en rechtspraak worden nauwelijks genoemd.

Rekeninge mijns Sweder Rosehoirn van allen
den dat ick in der herlicheit in den ampte van Lichtenford
ind oick van eyn deyll guederen in den ampte van Brederfoirt
opgehoirt ind ontfanghen hebbe, als van thobeoeren, rethen,
pachten ind van allen anderen opkommynghe ind oick van
allen wess ick wederomme van den opboeren uuytgegeven hebbe,
als mij dat bevalen is van weggen ind bevele dess edellen
ind walgebaren mijns gnedighen vermoghenden lyeven
jonckeren jonckeren Joestz, here ind greve thot Bronchorst
inde Borckeloe etc. inde der edeller walgebaren junfferen
jonfferen Mechtelt van den Berghe, grevyne thot Bronchorst
inde Borckeloe etc., weduwe, ind voirt der gemeyner Rytterschup
ind reeden mijns gnedighen lyeven jonckeren vurgemeld. Ingaende
opien hyllighen Paessche daghe, datum anno domini dusent
vijfhondert ind neghentheyne ind wederomme uuytgaend
opien hyllighen paessche daghe datum anno domini 15 [XV]
ind 20 [XX] van iliecken als hyrna beschreven volghet. Ind den
golden gulden heb ick ontfanghen dyt jair thot 45 1/2
stuver, iliecker gereckent voir 2 [II] butken. Idt butken
voir 4 [IIII] placken, nae uuytwijzonghe desser rekenschap
daer dyt allent soe tot medde gesclacten inde gheëndigt is.

1. Rekeninge mijns Sweder Rosehoirn van allen
2. den dat ick in der herlicheit in den ampte van Lichtenford
3. ind oick van eyn deyll guederen in den ampte van Brederfoirt
4. opgehoirt ind ontfanghen hebbe, als van thobeoeren, rethen,
5. pachten ind van allen anderen opkommynghe ind oick van
6. allen wess ick wederomme van den opboeren uuytgegeven hebbe,
7. als mij dat bevalen is van weggen ind bevele dess edellen
8. ind walgebaren mijns gnedighen vermoghenden lyeven
9. jonckeren jonckeren Joestz, here ind greve thot Bronchorst
10. inde Borckeloe etc. inde der edeller walgebaren junfferen
11. jonfferen Mechtelt van den Berghe, grevyne thot Bronchorst
12. inde Borckeloe etc., weduwe, ind voirt der gemeyner Rytterschup
13. ind reeden mijns gnedighen lyeven jonckeren vurgemeld. Ingaende
14. opien hyllighen Paessche daghe, datum anno domini dusent
15. vijfhondert ind neghentheyne ind wederomme uuytgaend
16. opien hyllighen paessche daghe datum anno domini 15 [XV]
17. ind 20 [XX] van iliecken als hyrna beschreven volghet. Ind den
18. golden gulden heb ick ontfanghen dyt jair thot 45 1/2
19. stuver, iliecker gereckent voir 2 [II] butken. Idt butken
20. voir 4 [IIII] placken, nae uuytwijzonghe desser rekenschap
21. daer dyt allent soe tot medde gesclacten inde gheëndigt is.

Omslag van de oudste rekeningen van Lichtenvoorde uit 1519-1520
Staatsarchiv Munster, Furstentum Munster, Landesarchiv, Nr. 504.3

Inkomsten

Inkomsten kreeg het Huis uit bezittingen die gelegen waren in de kerspelen Aalten, Winterswijk, Dinxperlo en, in mindere mate, in het ambt van Lichtenvoorde. Als pachtgoederen worden genoemd Huninck en Avinck. Naast pachtgeld kreeg de heer thinsgeld uit goederen in het ambt Lichtenvoorde. Aan hofhorigheid kan een rubriek herinneren waarin de inkomsten opgesomd zouden moeten worden van 'verstarfen' van eigenlieden van de heer. Maar in dit jaar was niemand van de eigenlieden gestorven. Het Lychtenfoirder Busch werd gebruikt voor het akeren van de varkens. 'Akeren' was het recht van de markegenoten om de varkens in het najaar in de eikebossen van de mark te laten lopen en ze daar vet te mesten van de eikels. Verder werden inkomsten verkregen uit de verplichte leverantie van een paar hoenders, van een bond vlas, van wasrente, pachtzaden (al of niet in de vorm van garven afgeleverd). Ook de windmolen leverde inkomsten op. Op een kerfstok werd aangegeven hoeveel molder rogge, boekweit en moutzaad er gemalen was. Het koren werd op het huis Lichtenvoorde 'in den bouwhuys', waaruit men concluderen mag, dat er op het kasteelterrein (zoals overigens op zoveel naburige kastelen eveneens het geval was) een boerderij aanwezig was, bewaard en de garven werden opgeslagen in een 'korenberg'.

Uitgaven

Naast deze inkomsten stonden ook uitgaven. Renten moesten gegeven worden aan de 'scholaster' te Vreden, het klooster Groot Buurlo, Van Raesfelt in Bocholt, het Gasthuis te Bocholt, een tiende aan het Huis Bredevoort en aan enkele particuliere personen.

Contacten

Het is opvallend dat de contacten van het Huis Lichtenvoorde met derden maar heel beperkt zijn: behalve de zojuist genoemde instellingen in Bredevoort en het Münsterland, waren er vanzelfsprekend handelscontacten met de kastelen van Bronckhorst te Eerbeek, Borculo en Bronckhorst zelf. Een enkele keer worden Deventer, Doesburg, Zutphen, Bocholt en Vreden genoemd. De contacten met Groenlo waren naar verhouding zeldzaam, wat je niet verwachten zou op grond van het feit dat Lichtenvoorde behoorde tot het parochie Groenlo. Wel weten we, dat een Frederick Dubbeldes te Groenlo 4 molder rogge van de molen te Lichtenvoorde heeft ontvangen, omdat hij schoenen en pantoffelen heeft gemaakt voor graaf Joost. Veel uitgaven werden gedaan voor de hulp bij het kappen van bomen, het vervoer van de graanprodukten, waarvoor 'tolle- en teergeld' werd meegegeven.

Reparaties aan bouwwerken

Interessant zijn de vermeldingen aan uitgaven voor de diverse bouwwerken: zo komen we te weten dat in 1519 de wanden van de oliemolen 'geleemd' zijn, en dat er reparaties werden verricht op het 'bouwhuis': de boerderij van het kasteel. Soms aten de werklieden mee op het kasteel, soms werd de maaltijd vergoed. Op het kasteel zelf werden reparatiewerkzaamheden verricht aan het dak, dat gedekt was met houten dakpannen of dekspanen (in de born wordt gesproken van 'leemdeckers' (leidendekkers) die het huis 'gescyndelldeckett' hebben (scyndell = houten dakpan, dekspan), voorts aan aan de wal die om het huis liep. Als extra verdediging was de wal voorzien van een palissade. In de rekening van 1519 wordt een post opgevoerd voor het scherpen van de 'tuynstacken' (tuyn = omheining, stacken = stocken, palen). Het werkwoord 'staken' wordt in de rekening gebruikt om er zowel de werkzaamheid van het omheinen van de wal en de 'plaitze' (binnenplein?) mee aan te duiden als het maken van het vlechtwerk, waarvan wanden werden gemaakt. Het werk werd gedaan door een 'walmeister', die men zou kunnen omschrijven als een vestingbouwkundige. Verder waren er onkosten voor reparaties aan het poorthuisje voor de 'voorste poort'.

Lichtenvoorde werd enkele malen per jaar bezocht door de gravin-weduwe en haar zoon Joost van Bronckhorst. Men bezocht eerst Lichtenvoorde, en daarna Vragender.

Op vastenavond werden de 'borgeren bynnen Lychtenvoorde' naar 'oelder gwont' door de heer op een ton bier getrakteerd. Het woord 'borgeren' is weer zo'n aanduiding waarmee de bewoners van de nederzetting bij het kasteel zich onderscheidden van de inwoners of ingezetenen van het ambt.

Pestepidemie

Aardig is in de rekening van 1519 de vermelding dat Lichtenvoorde in dat jaar getroffen was door een pestepidemie. Onder meer was de poorter 'then Lychtenfoird' 'ewig' gegaan, en moest een nieuwe benoemd worden. In die 'pestilencyenthijt' zoals de rentmeester die periode noemde, werd het huis gedurende enkele maanden (verplicht) bewoond door de rentmeester met een aantal knechten.

De rekeningen van 1553 en 1554

De rekeningen van 1553 en 1554 geven in grote lijnen hetzelfde beeld. Er worden wel meer namen genoemd, maar de onderverdeling naar kerspels is er niet meer. Bij de uitgaven blijkt dat de Vrouwe van Borculo zo nu en dan met een groep mensen in Lichtenvoorde komt jagen, waarbij ze verblijf hielden op het kasteel. Voor het overige worden genoemd reparaties aan de molen(s), het omleggen en 'billen' van de molensteen. Waarschijnlijk werden er ook wel (ver-)bouwwerkzaamheden aan het kasteel verricht. Er wordt melding gemaakt van het halen van ijzerwerk van de smid uit Bredevoort (wat op zichzelf een indicatie is, dat de specialisatie in Lichtenvoorde nog niet ver doorgedrongen was), van kalk uit Winterswijk, Vreden, Loon en Eibergen, en ook worden er enkele reizen gemaakt naar Wezel: de dichtstbijzijnde havenstad aan de Rijn, en van twee 'steenmetselaar', die enkele maanden aan het werk zijn geweest in Lichtenvoorde: ze verdienden per dag 5 tot 5 1/2 stuiver Brabants. In totaal verschaftte de rentmeester in 1554 aan boden, werkvolk en anderen 796 maaltijden en driehonderd 'vanne' bier (vaan = inhoudsmaat voor bier).

Adellijke bewoning?

Voor het overige blijkt niets van een adellijke bewoning. Het kasteel had duidelijk een verdedigingsfunctie en een functie als opslagplaats van de produkten die de pachters, horigen en inwoners moesten opbrengen voor de heer van Borculo. Het huis wordt steeds aangeduid als het Huis 'then Lychtenvoorde', de nederzetting daarbij als 'de vriheid'. Deze aanduiding geeft aan dat de inwoners van de nederzetting bij het kasteel tenminste enige vrijheden genoten.

Lichtenvoorde, een stad?

Hier raken we een moeilijk punt. Was Lichtenvoorde een stad? Stadsrechten zijn niet bekend, geen rechtspraak, geen zegel, geen ommuring. Een toch werd de nederzetting vanaf de late middeleeuwen aangeduid met begrippen als 'vriheid', 'wigbold' en 'vlecke', terwijl de inwoners 'borgeren' werden genoemd. Dit laatste begrip staat tegenover 'buren': de bewoners van het platteland.

A.H. Martens van Sevenhoven twijfelde¹⁵. Hij meende dat Lichtenvoorde een stad was die door de omstandigheden nooit volgroeid is, mede omdat de heren van Bronkhorst-Borculo zelden of nooit in Lichtenvoorde woonden. De onderzochte rekeningen lijken dat beeld te bevestigen voor de 16e eeuw. In de 17e en 18e eeuw wordt Lichtenvoorde aangeduid als

'stad'. Bij het aantreden van richter Diderik van Broeckhuizen in 1616 waren Herman then Have en Bernardt zur Krabbenborg, 'borgemeistere' van Lichtenvoorde, aanwezig¹⁶. Dat wil niet zeggen dat het ook burgemeesters waren in de zin van een college dat zich met het dagelijkse stadsbestuur en meer in het bijzonder, met de stedelijke financiën bezighield. Plaatsen als Neede, en zelfs een buurschap als Rekken, kenden 'burgemeesters'. De vraag is echter of dit begrip in deze gevallen niet veel eerder voorkomt uit het begrip 'buurmeesters': lieden die belast waren met het dagelijks bestuur van de marke. In de 18e eeuw was de toestand in Lichtenvoorde als volgt¹⁷: de nederzetting werd 'stad' genoemd en was omgeven door een 'kring' of 'schependom'. Dit laatste begrip is niet juist gebruikt, want het veronderstelt dat er bij de stad Lichtenvoorde een gebied lag dat viel onder de stadsrechtspraak, die in de regel werd uitgeoefend door de schepenen. De stad Lichtenvoorde had geen eigen stadrechtspraak en ook geen schepenen. Stad en 'kring' vielen onder het gewone Landrecht. Ook in Harreveld werd het begrip 'kring' gebruikt om er de huizen mee aan te duiden die op het grondgebied van het Huis aldaar stonden of ertoe behoorden.

In de 18e eeuw was Lichtenvoorde 'niet meer dan een open vlek'. De stad was verdeeld in zes rotten (wijken of buurten). Ieder rot werd geleid door een rotmeester. Als er een vacature was dan werd een 'bekwaam persoon uit de borgerije' gekozen en benoemd door de richter, keurnoten en de vijf overige rotmeesters. In bestuurlijk en administratief opzicht mag men stellen dat de stad wel een uitzonderingspositie ten opzichte van het omringende platteland innam. Opvallend is dat er voor de stadsheer geen rol was wegegelegd in de benoemingsprocedure. De rotmeesters werden gezamenlijk beschouwd als vertegenwoordigers van de burgerij. In dit opzicht zijn ze wel te vergelijken met de functie die de gemeenslieden hadden in plaatsen als Borculo en Eibergen. Overigens: in de heerlijkheid Borculo was de functie van rotmeester erfelijk verbonden aan bepaalde erven en huizen. Welke taken hadden de rotmeesters? Samen met de richter oefenden zij het toezicht uit en de zorg over het brandgereedschap, het onderhoud van bruggen, school en poorthuis, het om de drie jaren meehelpen bij het opnemen van de rekening van de stadsrentmeester en het oproepen op het gezag van de richter van burgers om mee te helpen bij het repareren van de wegen. Maar de rotmeesters moesten daarbij ook zelf de handen uit de mouw steken.

Lichtenvoorde beschikte over een stadsrentmeester. Hij kreeg in 1776 een salaris van 2 ducatonen. Dat was natuurlijk niet genoeg. Daarom combineerde hij die functie met de functie van keurnoot in het gericht. Maar ook daarvan zal hij niet bestaan kunnen hebben. Dat blijkt als we kijken naar de omvang en de inkomsten van de stad.

In 1777 bestond de heerlijkheid uit het volgende aantal huizen en huishoudingen¹⁸:

	huizen:	huishoudingen:
De stad Lichtenvoorde	85	126
De kring van L'voorde	17	17
De buurschap Zieuwent	152	155
De kring van Harreveld	15	15
De buurschap Lievelede	93	98
De buurschap Vragender	63	69

De inkomsten bedroegen in 1776 een bedrag van 34 guldens, 6 stuivers en 10 penningen, afkomstig uit de verhuur van het poorthuis, de pacht van het weggeld en de ketelaccijns. Uit dat bedrag moesten het poort- en schoolhuis onderhouden worden, alsmede de bruggen en de brandspuit.

Een bijzonder voorrecht van de burgers van Lichtenvoorde was nog dat zij gerechtigd waren in de markten van de drie buurschappen die tot de heerlijkheid behoorden.

Om met name de 16e eeuwse stad Lichtenvoorde wat meer reliëf te geven kan een vergelijking met de stadsvorming in Westfalen geen kwaad. Vanaf het midden van de 14e eeuw ontstonden daar, vooral in de gebieden van de kleinere heren, zogenaamde 'Minderstädte'¹⁹. Dit waren steden met beperkte rechten. Ze konden versterkt zijn door grachten, maar niet door muren. Ook lagen zij niet gunstig voor de handel, waardoor ze niet geschikt waren als marktplaats. Lichtenvoorde past wel in dit beeld. Het kasteel werd gesticht op een strategische plek: bij een doorgang, een voorde, door een beek in moerassig gebied. Het handelsverkeer trok hier niet langs, maar ging met een wijde boog van Zelhem over Varsseveld (Heelweg-Radstake) naar Aalten, Winterswijk en Münsterland. Over de noordzijde liep een belangrijke route vanuit Deventer en Zutphen over Lochem, via de Lebbenbrugge naar Borculo, Neede en vandaar naar Twente of het Münsterland.

Bij dat kasteel is een nederzetting ontstaan, die naar verhouding van geringe betekenis bleef. Symbolisch daarvoor is het feit dat pas in 1444 een kapel in Vragender werd gesticht en pas op de drempel van de Nieuwe Tijd, namelijk in 1496, in Lichtenvoorde. Zoals gebleken is, was er in het begin van de 16e eeuw nog maar nauwelijks sprake van economische differentiatie in Lichtenvoorde. Zelfs een smid ontbrak. Voor ijzerwaren moest men nog naar Bredevoort.

Samenvatting en conclusies.

Hoewel het aantal rekeningen zeer beperkt is, is het toch wel mogelijk om de (voorlopige) onderzoeksresultaten samen te vatten in een viertal opmerkingen. Deze kunnen tegelijkertijd beschouwd kunnen worden als hypothesen voor verder onderzoek:

1. Het kasteel Lichtenvoorde had primair een verdedigingsfunctie en een functie als opslag en administratiecentrum voor het tot het goed behorende bezittingen. Van een bestuursfunctie hoort men nauwelijks. Het verschil met kasteel Borculo en zelfs met andere Borculose huizen als Aamschot, Mensink en Harreveld, is wel erg groot. Maar hieraan moet toegevoegd worden dat de Van Bronkhorsten in een erg luxe positie verkeerden: ze hadden de keus uit vijf kastelen en huizen.
2. De betrokkenheid van het Huis Lichtenvoorde op het kasteel Borculo was gering. De verbindende schakel werd gevormd door de heren van Bronkhorst.
3. Lichtenvoorde was in hoofdzaak gericht op Bredevoort en het aangrenzende Münsterland. Dat blijkt niet alleen uit de bezittingen en de handelscontacten, maar ook uit het feit dat de rentmeester van Lichtenvoorde in 1519 ook richter was van het ambt Bredevoort.
4. Er is duidelijk sprake van een nederzetting bij het kasteel, die bepaalde vrijheden genoot. Welke dat waren onttrekt zich nog aan onze waarneming. Het was een agrarische nederzetting. Voor specialistische produkten moest men of naar Groenlo, Bredevoort, of deze moesten worden geïmporteerd.

Tot slot stel ik mij voor dat deze rekeningen in de loop van 1996 of 1997 in samenwerking met de Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde worden uitgegeven. Ze zijn niet alleen van belang voor de geschiedenis van het kasteel, de stad en de heerlijkheid Lichtenvoorde, maar ze werpen ook meer licht op de verhouding van Lichtenvoorde tot de omliggende territoria.

Bennie te Vaarwerk
Olden Eibergen, maart 1995

NOTEN

- ¹ A.H. Martens van Sevenhoven, "Lichtenvoorde", in Bijdragen en mededelingen "Gelre" (BM "Gelre"), XXXVII (1934), 213-221.
- ² Algemeen Rijksarchief (ARA), Nassause Domeinraad-Hoofdarchief, inv.nr. 5413, Rapport wegens de aankoop van de heerlijkheden Borculo en Lichtenvoorde, 1777.
- ³ Staatarchief Munster (stAM), Manuskripte, nr. 2309.
- ⁴ StAM, Manuskripte, nr. 2309. Afschrift.
- ⁵ Deze en volgende gegevens ontleend aan A.P. van Schilfgaarde, De graven van Limburg-Stirum in Gelderland en de geschiedenis hunner bezittingen, deel II, regestenlijst (Assen 1961).
- ⁶ Van Schilfgaarde, De graven van Limburg Stirum in Gelderland en de geschiedenis hunner bezittingen, tweede stuk, regestenlijst (Assen 1961), nrs. 850, 852, 869.

- ⁷ StAM, Fürstentum Münster, Landesarchiv, nr. 504.7, Rekening van de heerlijkheid Borculo over 1580-1581: "Vogtei Lichtenforde und kerspell Grolle"; nr. 511.3: "Verzeichniss der in der Herrschaft Borkelo gelegenen niederburgundischen Güter" (1583): "Vogtei Lichtenfoerd".
- ⁸ Zie nt. 7.
- ⁹ Martens van Sevenhoven, "Lichtenvoorde", 218. Vgl. Prothocollum van de breucken beginnende met den jaere 1715, uitgegeven door de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde (Lichtenvoorde, 1995), inleiding door H.G. Nijman.
- ¹⁰ ARA, Collectie van Limburg Stirum, inv.nr. LN 113. Het ligt in mijn bedoeling over deze bijzondere 16e eeuwse boedelinventaris te publiceren in Virtus. Bulletin van de werkgroep Adelsgeschiedenis. Ook van het huis Mensinck bij Geesteren is een 16e eeuwse, Perdiodieck van de Historische Kring Neede.
- ¹¹ StAM, Fürstentum Münster, Lehen, nr. 1109, Leenboek (Liber feudorum) van bisschop Floris van Wevelikhoven, 1364-1379.
- ¹² D.P. Blok, Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland (Den Haag 1888).
- ¹³ StAM, Fürstentum Münster, Landesarchiv, nr. 504.3, Empfang- und Ausgaberechnung aus den Ämtern Bredfort und Lichtefort de 1519, 1553 et 1554.
- ¹⁴ A.H. Martens van Sevenhoven, "De ridderschap van Borculo", in BM "Gelre", XXVII (1924), 229-231.
- ¹⁵ Martens van Sevenhoven, "Lichtenvoorde", in BM "Gelre", XXXVII (1934), 220-221.
- ¹⁶ Idem, 218. Zie ook noot 8.
- ¹⁷ ARA, Nassause Domeinraad-Hoofdarchief, inv.nr. 5413, Rapport wegens de aankoop van de heerlijkheden Borculo en Lichtenvoorde, 1777. Vgl.: H.L. Driessen, Bijdragen tot de geschiedenis van Lichtenvoorde", in: BM "Gelre", LIII (1953), 290-298.
- ¹⁸ ARA, Nassause Domeinraad-Hoofdarchief, inv.nr. 5413, Rapport wegens de aankoop van Borculo en Lichtenvoorde, fol. 147.
- ¹⁹ Wilhelm Kohl, Westfälische Geschichte. Band I. Von den Anfängen bis zum Ende des alten Reiches (Düsseldorf 1983), 254-258.

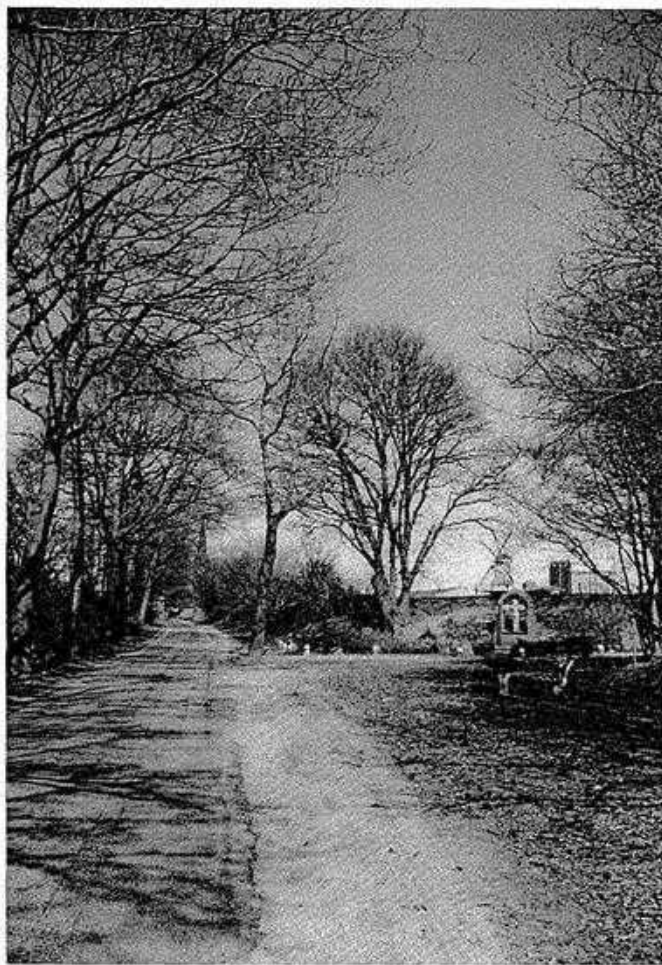
De Heelweg in Vragender

Daar men rond 1900 niet goed wist wat met het begrip Heelweg bedoeld werd, zijn vanaf dat tijdstip verscheidene wetenschappers in de weer geweest om de betekenis ervan te achterhalen. De resultaten van hun vorsingen zijn verrassend te noemen, hetgeen niet wil zeggen dat er geen lacunes meer zijn. Die zijn er nog wel degelijk.

De naam Heelweg, in vroeger tijden geschreven als Hellewich (828), Ellenwic (1213), komt in de Achterhoek zeker vier keer voor. Tweemaal als buurtschap en evenzovele keren als weg of weggedeelte. De beide buurtschappen liggen even ten noorden van Varsseveld. De weggedeelten komen voor tussen Beltrum-Borculo en Vragender-Aaltense grens.

Heelweg 1933

Heelweg, maart 1996

Het was voor de historici een logische gedachte dat bij een verklaring van de oude namen eerst de topografie aandachtig werd bekeken. Immers de filosofie van het landschap bood vanuit traditioneel oogpunt nog steeds de meeste perspectieven. Eventuele vondsten konden dan etymologisch geïnterpreteerd worden.

Dit leidde ertoe dat het eerste deel van de samenstelling Heelweg aanvankelijk verschillende betekenissen kreeg. Het zou ontstaan kunnen zijn uit: "helde", wat overeen komt met het huidige synoniem helling; "hel", in de betekenis van licht; of "helle" met de dubbele betekenis hoogte, van hooggelegen land, of juist laagte, moerassig land (hol). De tweede lettergreep van Heelweg duidde op een nederzetting of buurtschap. In de loop der tijd werd het oorspronkelijke woord via wic, vicus, wick, wijk veranderd in weg. J.A. Huisman¹ was van mening dat tussen alle hierboven omschreven topografische verklaringen een overeenkomst bestond met de Germaanse uitdrukking "hel", dat infernus of onderwereld betekende. In het vervolg van zijn onderzoek deed Huisman nog een belangrijke ontdekking. Hij kwam tot de conclusie dat vrijwel alle hel-namen noordelijk lagen ten opzichte van het meest nabij gelegen centrum. Deze bevinding voegend bij de Germaanse voorstelling dat het dodenrijk (hel) in het noorden zou liggen, deed Huisman ertoe besluiten het woord "hel" als onderwereld gelijk te schakelen met "hel" in de betekenis van noord, noorden en noordelijk. Erich Nörrenberg², een collega van Huisman kon zich maar deels met deze zienswijze verenigen. Hij kon zich niet aan de indruk onttrekken dat het woord Heelweg was afgeleid van het Oudnoorse "helvegr". De betekenis van dit woord zou weg naar de onderwereld, de hel, zijn.

Dan nu de link met de Heelweg in Vragender. In alle eenvoud stellen we vast dat deze weg ten opzichte van Vragender naar zuidelijke streken voert. Als we bovendien aannemen dat bedoelde weg een zeer oude is, klopt er iets niet in het aangereikte kader van Huisman en Nörrenberg. De Heelweg zou dan niet zuidelijk, doch noordelijk van Vragender moeten liggen. We kunnen het ook omdraaien en de hypothese stellen dat de Heelweg zijn oorsprong vindt in Aalten, Bredevoort, of Barlo. De weg voldoet dan wel aan het kader van Huisman, maar krijgt dan een totaal andere betekenis. Niet de weg naar, doch de eindbestemming Vragender zou dan de naam Heelweg toekomen.

Volgens Hans Kuhn³ conflicteert deze hypothese met de werkelijkheid. Hij heeft namelijk vastgesteld dat de naam Vragender een geheel andere oorsprong en betekenis heeft.

Bij navraag bleek, dat de schrijver zich ook ervan bewust is "een moeilijk artikel" gewrocht te hebben geschreven, waarbij de lezer blijft zitten met één groot vraagteken. Dat de Heelweg een mooi weegetje is, zal degene die er over fietsen niet ontkennen, maar de oorsprong en betekenis van de plaatsnaam Vragender blijft nog onbeantwoord.... totdat schrijver zijn uit te geven boekje over Vragender compleet heeft!

Hoe het ook zij..... de Heelweg in Vragender is gewoon een heel mooi weggetje!

Henny Bennink

NOTEN

- ¹ J.A. Huisman: De hel-namen in Nederland; Groningen 1953.
- ² E. Nörrenberg: De oorsprong van het woord Helweg; tijdschrift voor taal en volksleven in het oosten van Nederland; Zwolle 1949.
- ³ H. Kuhn: Vor- und Frögermanische Ortsnamen in Norddeutschland und den Niederlanden; Köln-Graz 1959.

Pastoraat in het tweede kwartaal van de 20ste eeuw **De periode Van den Berk, de Graaf, Hunsche, van der Snoek, Goossen**

Gezien de lengte van de beschrijving van de gebeurtenissen tijdens dit kwartaal zal het opgedeeld worden in drie delen, waarvan in dit nummer deel 1: het pastoraat van Dominicus van den Berk

Na de bouwperiode en afwerking van het interieur van de Bonifatiuskerk volgt het hoogtepunt uit de periode van het rijke roomsche leven: de jaren 1925-1950 - het tweede kwartaal der 20ste eeuw.

Het pastoraat in Lichtenvoorde werd gedurende die 25 jaar uitgeoefend door de volgende franciscaanse pastoors: Dominicus van den Berk, Amadeus de Graaf, Faustinus Hunsche, Evodius van der Snoek en Sophronius Goossen. Mooie Latijnse kloosternamen, die men hedentendage niet meer aantreft!

Dominicus, Wilhelmus van den Berk werd 13 februari 1865 te Geldrop geboren. Na zijn priesterwijding op 30 maart 1895 te Roermond, was hij kapelaan te Zaltbommel, Woerden, Gorinchem en Haarlem. Vervolgens werd hij op 22 september 1925 benoemd tot pastoor te Lichtenvoorde, alwaar hij op 15 augustus 1930 overleed en werd begraven.

In 1926 liet pastoor van den Berk de religieuze beelden in de kerk, afkomstig uit de oude kerk en niet in overeenstemming met de polychromie van de nieuwe kerk, bovendien zeer verkleurd...opnieuw schilderen tegelijk met de kleine altaren: in een crêmekleur en afgezet met goud, waardoor ze beter pasten in de kerk!

De kapel, waar de klokken werden geluid, werd ingericht als devotie-kapel, hetgeen zeer naar genoegen was van de parochianen. Er werd een kaarsenbak in de kapel geplaatst, met een busje waarin men zelf het kaarsengeld kon deponeren. In de maand maart werd bij het beeld van de H. Jozef voor f 250,00 aan kaarsen opgestoken.

Op de tweede zondag na Pasen in het jaar 1926, maakte de pastoor vanaf de kansel bekend, dat bij het huisbezoek door de pastoor en de kapelaans, een offer zou worden gevraagd voor een nieuw orgel en een uurwerk op de toren.

In 1926 werden in de kapel, links bij de ingang van de kerk (devotiekapel) 5 beelden geplaatst: één beeld van O.L. Vrouw uit de oude kerk en vier nieuwe: het H. Hart van Jezus, H. Jozef, H. Antonius en H. Theresia.

Deze hebben met de vier consoles, vrachtkosten en invoerrechten, de som van ongeveer f 260,00 gekost, welk bedrag bestond uit vrijwillige bijdragen.

In dat zelfde "vernieuwingsjaar" 1926 werd op 1 november het nieuwe door Z.H. Paus Pius XI ingestelde feest van het Koningschap van Christus plechtig gevierd.

Hierin proeft men de sfeer en het naderend hoogtepunt van het rijke roomse leven.

Ook 1927 bracht veranderingen en vernieuwingen binnen de geloofsgemeenschap. Op 17 april 1927 (Paasfeest) werd in onze kerk voor het eerst het nieuwe orgel bespeeld. Dit orgel was geleverd door de firma Vermeulen. Het orgel - dat er nu nog staat - heeft 12 sprekende registers en is geheel pneumatisch ingericht. Het orgel kostte f 6.400,00, waarvan f 3.000,00 door de parochianen werd bijeengebracht via een collecte aan huis. Op de tweede paasdag werd het orgel ingewijd en ingespeeld door respectievelijk de pastoor van de parochie en de heer Crewes uit Arnhem.

Het uurwerk en de klok met elektrische opwinding en de elektrische luisinstallatie van de Angelusklok werden geleverd door de Firma Ijsbouts te Assen voor de prijs van f 2.450,00. De wijzerplaten aan de vier zijden van de toren, zijn van koper, evenals de wijzers. Deze zijn aangebracht door Hendrik ten Have, leiendekker. Dit gebeurde op 30 juli 1927.

Op 22 augustus 1927 werd besloten om in de kerk centrale verwarming aan te leggen. Met ingang van 1 augustus 1927 werd aan pater Rudolphus Terstappen - na twee jaar kapelaan alhier - eervol ontslag verleend in verband met zijn benoeming tot econoom der provincie te Weert. Tot kapelaan werd nu benoemd pater Juvenalis Pompen (1927-1934) uit het klooster te Weert.

Op 16 oktober 1927 werd de H. missie besloten, welke was gegeven door de paters Zuidgeest, Snoek en Huizen. De missie was zeer geslaagd: "De parochianen hebben de oefeningen met de grootste ijver gevolgd, en zijn blijkbaar tot nieuwe bezielingen gekomen en opgewekt in hun godsdienstig leven".

Op 30 oktober en 1 november 1927 sprak pater Petrus Nielen, vicaris van het klooster te Weert en commissaris der Derde Orde, onze jongens en meisjes toe met het doel hen te bewegen om lid te worden van deze orde.

Dit had tot gevolg dat 40 meisjes en 45 jongens van 13 tot 16 jaar en 35 meisjes en jongens van 16 tot 20 jaar zich opgaven als aspirant-lid.

Op 23 december 1929 werd in de kerk een nieuwe kerststal met toebehoren geplaatst. Deze werd geleverd door de firma Dillaux Grosse uit Brussel voor de prijs van 5.364 francs. De franc werd berekend tegen 7,5 cent (totaal f 402,30).

Op 28 maart 1930 werd de heer Jaartsveld ter aarde besteld. Hendrikus Wilhelmus Jaartsveld was gedurende ongeveer 25 jaar kerkmeester van onze parochie. Hij werd omschreven als "een oprecht, rechtvaardig en degelijk katholiek, die de belangen der kerk naar eer en geweten behartigde".

Op 15 augustus 1930 overleed pastoor van den Berk (volgens L.J. van der Heijden in het St. Walburgisziekenhuis) en werd te Lichtenvoorde begraven.

Artikel in de "Geldersche Bode d.d. 23 september 1927" tweede blad onder de titel:

De Sint Bonifatiusparochie van Lichtenvoorde

door R(embrandt) A. Neefjes OFM (kloosternaam Werenfridus) kapelaan te Lichtenvoorde van 1919-1930

"Moge deze parochie onder het bestuur van pastoor van den Berk, die reeds zoveel in een korte spanne tijds tot luister van Gods Huis heeft tot stand gebracht, groeien en bloeien tot eere des Allerhoogsten, tot heil der zielen aan zijn zorgen toevertrouwd".

Ziedaar bij gelegenheid van het 250 jaar bestaan enige gegevens betreffende de thans zoo mooie en bloeiende parochie van het oude "Leidanfurt" in de graafschap Zutphen!
Vivat, Crescat, floreat!

R.A. Neefjes OFM

(wordt vervolgd)

Deel 2 omvat het pastoraat van de pastoors: Amadeus de Graaf en Faustinus Hunsche

Deel 3 van het tweede kwartaal der 20ste eeuw: het pastoraat van Evodius van der Snoek en Sophronius Goossen.

Voor u uitgeplozen en verzameld door
A.J. Vos

Geschiedenis van 500 jaar kerkgelegenheden in Lichtenvoorde 1496 - 1996

Kerken en kapellen - kloosters en "kathedralen", kruisen en kerkhoven binnen de gemeente Lichtenvoorde

In dit artikel gaat het om kerkgelegenheden, Gods-huizen en/of bede-huizen waar hervormden, katholieken of gereformeerden als gemeente of parochie regelmatig bijeen komen als "gelovige kerkgemeenschappen", al dan niet in oecumenisch verband!

De 500 jaar kerkgelegenheid Lichtenvoorde valt grofweg te verdelen in drie perioden:

1. het ontstaan en bestaan van de periode van de Antonius-kapel vanaf 1496 tot 1616;
2. het ontstaan van de Nederlands-Hervormde gemeente en Johanneskerk vanaf 1648 tot heden en deels gelijktijdig de periode van het kerken in schuilkerken en elders door de katholieken vanaf 1616 - plm. 1800;
3. vrijheid en opbloei van het katholicisme en ontstaan der katholieke kerken, waarvan plm. 1750 te Lichtenvoorde: pastoor Rutger te Welscher stichtte een "Kerkschuur", de zogenaamde "Strooyenkerk", welke schuur hij voor 400 rijksdaalders had gekocht: 1800 - 1996.

1. 1496 tot 1616.

De kapel te Lichtenvoorde werd gesticht in 1496: St. Antonius - vicarie. Een charter van 20 juni 1496 oorkondt, dat Frederik, heer van Bronckhorst en Borculo te Lichtenvoorde een kapel heeft doen timmeren die hij met toestemming van den pastoor te Grol, Paschasius Willekens, in wiens parochie zij gelegen is, heeft laten consacreran, hem belovende dat de kerk te Grol er geen nadeel van zal ondervinden; in de kapel zouden geen doden worden begraven, men zou er niet dopen, sacramenten bedienen of prediken zonder de toestemming van den pastoor. Deze zou eventueel ontvangen van zijn kerspellieden, die te Lichtenvoorde of daaromtrent woonden, als tot dusverre, toen de heer nog geen kapel aldaar had getimmerd.

De in 1277 gebouwde burcht (ook slot of kasteel genoemd) kreeg anno 1496 een kapel, twee uur gaans van de kerspelkerk te Grol verwijderd. Deze slotkapel was bestemd voor de inwoners van Lichtenvoorde en degenen die in de onmiddellijke nabijheid woonden. De kapel was toegewijd aan St. Antonius Abt en was een zogenaamde "burchtkapel", die vlak bij het kasteel van de Van Bronckhorsten was gebouwd. Deze kapel werd achtereenvolgens bediend door: J. Leemhuys (1496 - 1520), Th. Fabri (1520 - 1530), P. Haeffken (1530 - 1550), G. Haeffken (1550 - 1563), G. tho Grote (1563 - 1602) en de "heer" Berndt (1602 - 1614). In de loop van de 16e eeuw is het een filiaalkerk van Groenlo met enige parochierechten.

2. 1616 tot plus minus 1800.

Toen in 1616 in de heerlijkheid Lichtenvoorde de Reformatie werd ingevoerd, heeft men de (oude) kapel voor de hervormde eredienst in gebruik genomen. Het bleef een Godshuis of gebedshuis.

Omdat de kapel - na 150 jaar dienst gedaan te hebben - bouwvallig werd, is besloten tot afbraak en in 1648 legde Ds. Rochlingius de eerste steen van het tegenwoordige kerkgebouw (bijna 350 jaar geleden).

Muurresten van de oude funderingen van de vroegere kapel zijn aan het licht gekomen tijdens bodemonderzoek bij de kerk in 1994.

Een monument als blijvende herinnering aan deze eerste kerkgelegenheid in Lichtenvoorde-Dorp werd - voorzien van een plaquette met de voornaamste gegevens hieromtrent - op zondag, 16 juni 1996 om plm. 16.00 uur onthuld door de locoburgemeester de heer J.A.M. Tijdink op uitnodiging van het Comite 500 jaar kerkgelegenheid. Lichtenvoorde.

Meer dan een eeuw zonder eigen kerk hebben de katholieken moeilijke tijden doorgemaakt door overal stiekem te moeten bijeenkomen, in het geheim en vermomd om trouw te blijven aan de eigen leer der aloude katholieke kerk... omdat te Lichtenvoorde het er "neet en wel dog", dit is de nieuwe leer werd daar gepredikt.

Men kom soms terecht in de St. Calixtus te Groenlo, naar ook een 75 jaar lang op de Katerhorst tussen Ruurlo en Zieuwent van 1675 tot 1750 of ook in het kerkje te Zwillbroek van 1652 tot 1812 en zelfs in de Kruiskapel te Hemden van 1675 tot 1823.

Ondanks verdrukking en beperkingen in vrijheid van godsdienstuitoefening bleef het aantal rooms-katholieken sterk groeien en tegen de verdrukking in bleef tot op de dag van vandaag in het gebied Groenlo-Lichtenvoorde het percentage rooms-katholieken zeer hoog tot ongeveer 90 procent van de bevolking: zo is dat gebied een soort katholieke enclave te noemen.

Het oude parochiegebied Groenlo, dat ook Lichtenvoorde, Zieuwent, Harreveld, Vragender en Lieveelde omvatte werd weliswaar "missiegebied" van Jezuïeten. Vanuit de grensplaatsen herleeft de activiteit van de geestelijkheid uit het Munsterse in de zorg voor het van ouds bij dat bisdom behorende deel van de Gelderse Achterhoek!

Men kan hier spreken van "Munsterse Kerkhistorie in het hart van de Achterhoek"- waartoe behalve de HAZIMA - parochie's ook Groenlo, Lichtenvoorde, Vragender en Lieveelde behoren!

Al op 16 januari 1616 preekt voor het eerst - nadat Lichtenvoorde op 10 januari 1616 door troepen van de Staten was bezet, de Zutphense predikant W. Baudartius in een gereformeerde kerkdienst.

In 1617 kwam Thomas Cuymink als gereformeerd predikant naar Lichtenvoorde. Het aantal gereformeerden bedroeg 100 jaar later in 1716 te Lichtenvoorde 110 en weer ruim 80 jaar later anno 1798 was het aantal gereformeerden in geheel Lichtenvoorde 285 (148 lidmaten).

In dorpen en buurtschappen woonden toen 2672 katholieken, ruim 90 procent.

De Nederduits Gereformeerde Kerk wordt later aangeduid als de Nederlands Hervormde Kerk!

Bij akte van 29 september 1672 werd de parochie Lichtenvoorde opgericht, waartoe mede behorende de buurtschappen Zieuwent, Vragender en een gedeelte van Lieveelde. Door Bisschop Bernard van Galen werd tot eerste pastoor aangesteld: Gerardus Wierman. Hij werd reeds in 1674 gevangen genomen en na een tijd hechtenis vrijgelaten en verbannen. Enige jaren moesten toen de katholieken van Lichtenvoorde en omgeving, zoals vroeger naar de Kruiskapel even over de grens tussen Aalten en Bocholt, of naar Zwillbroek, om hun godsdienstoefeningen te vieren.

Van de uit 1648 daterende Nederlands Hervormde Johanneskerk kan gezegd worden, dat zij wegens stormen, slagregens, onweders en hagelbuien meer dan eens moest worden hersteld en gerestaureerd. Zo meldt ook J.J. Seekles in 1984 in Inventaris van de archieven van de Hervormde Gemeente Lichtenvoorde 1625 - 1983.

3. Plus minus 1800 tot heden.

De katholieke kerk in Nederland dus ook in onze gemeente, bleef bijna een paar eeuwen lang "ondergronds" en "onopvallend" in uitingen van kerkgebouwen. Zij mochten als zodanig niet herkend worden.

Sinds eind 18e eeuw toen de grondwet van 1798 alle godsdiensten gelijk stelde, schoten de zogenaamde "Waterstaatskerken" als paddestoelen uit de grond. Er kwamen vooral begin van deze eeuw prachtige, grootse bouwwerken tot stand bijvoorbeeld in Zieuwent en Lichtenvoorde: de Sint-Werenfriduskerk en de Sint-Bonifatiuskerk.

Voor de dorpen van onze gemeente zijn de volgende jaartallen van grote betekenis, omdat zij weergeven vanaf wanneer en waar onze voorouders konden kerken.

Lichtenvoorde: 1496, 1750, 1814 de St. Antoniuskapel en 1913 Bonifatiuskerk
1648 Johannes-kerk
1933 Gereformeerde-kerk aan de Nieuwe Maat en 1965 de Ludgerkerk
Harreveld: 1694, 1868 Agathakerk
Zieuwent: 1694, 1795 en 1899 Werenfriduskerk
Mariënveld: 1932 Onze Lieve Vrouwe van Lourdes
Vragender: 1444, 1871 en 1876 Antoniuskerk
Lievalde: 1945, 1954 Christus Koningkerk

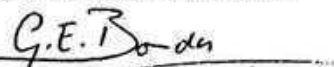
Naast kerken kende in de afgelopen eeuwen Lichtenvoorde en zijn buurdorpen diverse kapellen en kloosters:

- * vanaf 1694 werd op het kasteel "Harreveld" in een schuurkerk gekerkt.... in 1875 kwamen de paters Franciscanen naar Harreveld en bouwden een jaar later een kapel naast 't oude klooster.
Van 1875 - 1877 woonden er Zusters Clarissen in Huize Tongerlo, die van 1877 - 1887 in een nieuw kloostertje op "Het Hulshof" in Harreveld woonden.
- * van 1922 - 1992 kende Zieuwent twee soorten Zusters:
  - a. Zusters van de Heilige Carolus Borromaeus van Maastricht 1922 - 1949
  - b. Zusters Franciscanessen van Denekamp 1949 - 1994
vele jaren verbleven zij in de St. Antonius - Stichting met eigen kapel, totdat dit klooster in de tachtiger jaren werd gesloopt.
- * Lichtenvoorde had Zusters:
  - a. in de Broekboomstraat: eerste ziekenhuis 1921 - 1933
  - b. in 't Bonifatius-ziekenhuis met kapel 1933 - 1980
  - c. in 't klooster Rapenburgsestraat 1889 - 1984
  - d. in de Broekboomstraat Fratershuis
  - e. in villa Maria Stella Lievalderweg met huiskapel: "Zusters Urselinnen" van Bergen.
- * Lievalde tenslotte kent Huize Loreto: Paters Maristen 1951 - heden met een eigen kapel.

Resumé door A.J. Vos

1496
1996
comité
500 jaar kerkgelegenheid
Lichtenvoorde

da. G.E. Bonda
predikant Gereformeerde kerk

pater drs. E.H.P.J. Osendarp OP
pastor Rooms-katholieke kerk

 34

ds. J.J. Hinkamp
predikant Hervormde kerk

A.J. Vos
voorzitter Vereniging voor Oudheidkunde
Lichtenvoorde

De G.W.S.M. (deel 2)

De aanleg

Er werd voorgenomen om beide lijnen tegelijkertijd aan te leggen, maar in 1903 besloot men om de aanleg van de lijn naar Bocholt voorlopig uit te stellen in verband met de slechte toestand van de industrie daar.

Het plan van W.L. Lefeber en A. Pabbruwe leidde tot de oprichting van de G.W.S.M. op 1 december 1905. Op 20 augustus 1906 werd de heer F.I.C. Bruning, tot dan directeur van de Tramwegmaatschappij Eindhoven - Geldrop, benoemd tot directeur van de G.W.S.M.

Nadat de moeilijkheden met betrekking tot de financiën en concessies waren opgelost, kon men beginnen met de aanleg van de lijn station Lichtenvoorde/Groenlo - Zeddam. Het was eerst de bedoeling geweest om in Terborg circa 300 meter over de lijn van de Geldersche Stoomtramweg Maatschappij te rijden. Maar men zag met behoud van een verbindingsspoor hiervan af.

Station Lichtenvoorde/Groenlo (Lieveld) met ervoor de G.S.W.M. tram naar Lichtenvoorde, circa 1920-1925. Dit station lag tussen het huidige N.S.-station en cafe

Nadat er op 23 maart 1908 een feestrit was gemaakt tussen station Lichtenvoorde/Groenlo en Lichtenvoorde kon het publiek met ingang van 24 maart 1908 tussen station Lichtenvoorde/Groenlo en Harreveld gebruik maken van de tram. Op 2 juli 1908 vond de officiële opening plaats van de lijn Lichtenvoorde/Groenlo - Harreveld/Zeddam en een dag later werd de gehele lijn opengesteld voor het publiek.

Rond deze tijd werden er plannen gemaakt om de lijn vanaf Zeddam over Kilder - Beek - Didam - Zevenaar - Duiven - Westervoort door te trekken naar Arnhem. Hiervan kwam echter niets terecht.

In 1906 durfde men het aan de voorbereiding van de lijn Lichtenvoorde - Bocholt op te nemen. Door lastige grondeigenaren werd het 1909 voordat de lijn kon worden aanbesteed.

Zo werd Jaartsveld, aannemer in Lichtenvoorde, aangeklaagd door Kuypers, koopman in Lichtenvoorde, wegens schending van zijn tuin. In 1907 werd ten behoeve van de aanleg van een trambaan een heg weggeruimd door Jaartsveld in Lichtenvoorde, dichtbij de woning van Kuypers, over een lengte van 20 meter. De tuin van Kuypers werd begrensd door die heg. Over diezelfde lengte werd de grond ter hoogte van een halve meter afgegraven en verwijderd. Die grond werd voor december 1907 altijd bewerkt door Kuypers.

In augustus 1909 werd begonnen met de aanleg van de lijn Lichtenvoorde - Bocholt, maar die werd vertraagd doordat als gevolg van hoge waterstanden om en bij Aalten en Bredevoort de daar noodzakelijke bruggen niet konden worden afgebouwd.

1953 de laatste tramrit. De tram komt vanaf de Markt en rijdt de Rapenburgsestraat in.

Op 29 april 1910 vond de feestelijke opening van de lijn Lichtenvoorde - Bocholt plaats en met ingang van 2 mei 1910 werd de lijn in gebruik genomen door het publiek. Vanaf 15 maart 1910 was het gedeelte Lichtenvoorde - Aalten al in dienst voor het vervoer van wagenladingen.

Problemen

Het bleek al spoedig dat de exploitatie geen succes was. De financiële resultaten waren zeer ongunstig. Het personenvervoer bleef achter bij de verwachtingen, ook op de lijn naar Bocholt.

Vooraf op het traject Terborg - Zeddam was het aantal reizigers zeer gering. Ook doordat er geen afzonderlijke goederentrans liepen, maar uitsluitend gemengde trams, werd de ontwikkeling van het personenvervoer geremd. Door gebrek aan wagens kon men, bij het goederenvervoer, niet aan de vraag voldoen en geld om nieuwe te kopen was er niet.

De lijn was in 1911 nog steeds niet helemaal afgewerkt door geldgebrek. Ook het geld voor de aanleg van een telefoonlijn ontbrak.

Maar doordat de gemeenten Wisch en Lichtenvoorde financiële hulp aanboden kwam in 1912 eindelijk de diensttelefoon.

Rollend materieel

In het begin bestond het rollend materieel uit vijf locomotieven van Backer en Rueb, nummers 1-5: "Lichtenvoorde", "Varsseveld", "Terborg", "Etten" en "Zeddam"; zes personenrijtuigen van Pennock, nummers AB 1-6, gevolgd door AB 7-10. Die werden echter bij Allan gebouwd. In 1910 werden ook door Allan geleverd de rijtuigen B 1-6. Die waren bestemd voor het arbeidersvervoer naar Bocholt. De Nijmeegsche Machinefabriek leverde zes twee-assige gesloten zestonswagens, nummers 1-6 en drie vier-assige open tientonswagens, nummers 7-9. Dertien twee-assige open zestonswagens, nummers 10-22 waren afkomstig van Carl Weyer in Düsseldorf. Dit werd gevolgd door acht twee-assige open zestonswagens, nummers D 1-8 van Orenstein en Koppel en in 1910 door vier twee-assige gesloten zestonswagens, nummers C 7-10 van Werkspoor. Ook in 1910 werd het locomotievenpark uitgebreid met vier drie-assige locomotieven met achterstand van Honomag. Dit waren de nummers 6-9 en de namen luiden: "Gelderland", "Aalten", "Westfalen" en "Bocholt". Deze waren vooral bestemd voor de lijn Lichtenvoorde - Bocholt.

Er ontstond een steeds toenemend tekort, doordat de inkomsten onvoldoende waren om de afschrijvingen en stortingen in de vernieuwingsfondsen te doen. Ook het onderhoud van het rollend materieel was onvoldoende wegens geldgebrek. Doordat een aantal locomotieven defect waren, moest men de dienst in 1913 inkrimpen.

De tram van Lichtenvoorde/Groenlo naar Zeddam ging via de Lievelderweg, de Driehoek, door de Dijkstraat, Markt, Rapenburgsestraat en de Varsseveldseweg richting Varsseveld en Zeddam.

(wordt vervolgd)

* Afgedrukte foto's uit collectie G.J.A. Eppingbroek, Winterswijk.

Danielle Holweg
Lichtenvoorde.

"Collectie Boekelder" in gemeentearchief Groenlo

In juni van dit jaar werd de "Collectie Boekelder" in bewaring gegeven bij het gemeentearchief te Groenlo.

De collectie werd in het gemeentearchief te Groenlo geplaatst omdat de heer Boekelder, die in Groenlo woonachtig is, dan gemakkelijker over zijn gegevens kan beschikken.

Daar de collectie veel gegevens over Lichtenvoorde en Ruurlo bevat, is ook een exemplaar van de inventaris in de studie-ruimte van de archieven van deze gemeenten beschikbaar.

Belangstellenden kunnen tijdens de openingsuren van het groenlose archief stukken uit deze collectie ter inzage krijgen. De heren Jan en Raymond Boekelder maakten zelf de inventarisatie op deze collectie. In deze inventaris is een verantwoording over het ontstaan van de collectie opgenomen. Hier volgt de letterlijke tekst:

Over het ontstaan van de collectie Boekelder.

Aanvankelijk waren we bezig met het verzamelen van gegevens over onze voorouders. Mijn jongste broer Frans was daar in 1980 al aan begonnen. Mijn oudste broer Bernard op de boerderij in Zieuwent kreeg soms bezoek van Cees Kokke uit Velp, die verbonden was aan de stichting Historisch Boerderij Onderzoek te Arnhem.

Kokke stelde mijn broer toen allerlei vragen over de aard en ligging van de bouw- en weilanden etc. waardoor ook mij broer Bernard belangstelling kreeg voor de plaatselijke geschiedenis. Kort daarna, in 1981, doordat ik niet meer mocht werken, raakte ik eveneens geïnteresseerd in onze voorvaderen en haar historie.

Bijna gelijktijdig sloot ook mijn zoon Raymond bij ons aan en gevierden bezochten we vele archieven waaronder het Rijksarchief te Arnhem.

Helaas kwam mijn broer Bernard in 1984 plotseling te overlijden.

In 1985 kreeg ons plan vaste vorm om van al onze gegevens over Zieuwent een boekwerk te maken. Mijn zoon Raymond en ik hadden de meeste vrije tijd om het boek samen te stellen. Na twee jaar, in oktober 1987 verscheen het boek "De Historie van Zieuwent".

Daarnaast verscheen de periodiek "Het Hoenderboom" waarin ook veel "oud nieuws" werd gebracht.

In 1993 werd het boek "De genealogie van het geslacht Wopereis" uitgegeven.

Een ander accent in onze verzameling ligt in het bewerken van de doop-, trouw- en begraafboeken van Lichtenvoorde en Groenlo, door Frans en mij.

Op de eerste Kerstdag 1993 stierf vrij plotseling mijn broer Frans. Samen hadden we veel gegevens aan elkaar uitgewisseld en met enorm veel plezier aan onze hobby gewerkt.

Zijn gegevens werden daarna, met welwillende medewerking van zijn vrouw Annie, bij die van ons gevoegd.

Nu, twee jaar later hebben wij - Raymond en ik - besloten, nadat we alle gegevens hadden geherinventariseerd, om het geheel onder de naam "Collectie Boekelder" in het gemeentearchief Groenlo onder te brengen.

In goed overleg met Henk Nijman, streekarchivaris, werd hiertoe besloten, die we daarvoor zeer erkentelijk zijn. Tot slot danken we hierbij iedereen die ons in die 15 jaar hebben geholpen bij ons onderzoek.

Groenlo, juni 1996

Jan en Raymond Boekelder.

Uitgevoerd programma 500 jaar kerkgelegenheden in Lichtenvoorde.

Zaterdag 15 juni 1996:

De Lichtenvoordenaren hebben gebruik kunnen maken van een fiets/auto route binnen de gemeente Lichtenvoorde, om kerken, kapellen, kruisbeelden en kerkhoven te bezoeken. Dit uitgezette 'kerkepad' ging langs een twintigtal 'stille getuigen van godsdienstige vroomheid'.

De voorbereiding lag in handen van de bestuursleden H. Te Brake, H. Krabbenborg en H. Wansing.

Zondag 16 juni 1996:

Eerst vond om 16.00 uur de onthulling plaats van het monument bij de Johanneskerk, dat de fundamente van de St. Antonius-kapel uit 1496 zichtbaar maakte. De beschrijving op de plaquette werd blootgelegd door loco-burgemeester de heer J.A.M. Tijdink.

Een paar dagen tevoren melden de krantenkoppen:

- * Fundamente oude kapel monument,
- * Blootgelegde fundamente worden kerkelijk monument.
- * Lichtenvoorde herdenkt oecumenisch vijf eeuwen kerkgelegenheden in 'katholieke enclave'.

Na de onthulling volgde een oecumenische dienst in de Johanneskerk met als voorgangers Guus van den Munckhof, pastor, Fride Bonda, predikant en Hans Hinkamp, predikant.

De drie kerkgenootschappen in Lichtenvoorde met eigen kerken waren hierbij vertegenwoordigd.

Vervolgens werd door domine Hinkamp de opening van de expositie bekend gemaakt. Deze vond plaats in de kerk over kerken en kapellen, kloosters en kruisbeelden. Een twaalftal plakaten van 50 x 60 c., gaven foto's te zien van genoemde objecten uit het verleden en het heden. De tentoonstelling zal ook te zien zijn in de bibliotheek van 22 juli tot en met 1 augustus 1996.

Tenslotte de bekendmaking van de winnaar en winnende foto van de fotowedstrijd b.g.v. herdenking 500 jaar kerkgelegenheid, met als thema 'Kerkelijk leven in Lichtenvoorde' door Antoon Vos.

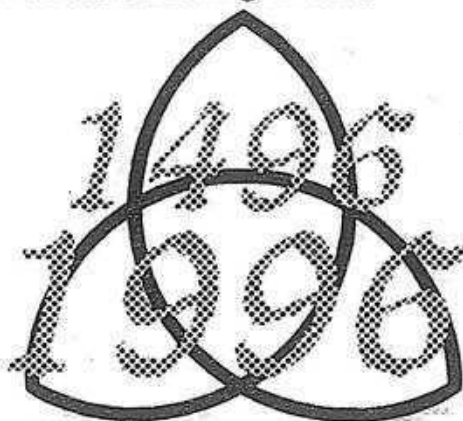
Van de vijf inzenders, te weten de heren M. Elferink, J. Gillissen, H. Hartman, H. Spekschoor en

L. Wieggers waren 36 foto's te bezichtigen. Een onafhankelijke jury, bestaande uit mevrouw A. Eskes - Sironde en de heren H. Brenninkmeijer, J. Te Bokkel, B. Marijnessen en F. Wekking bekroonde een foto van de Johanneskerk met de St. Bonifatiuskerk op de achtergrond van de heer L. Wieggers met de eerste prijs.

De prijsuitreiking was op 6 juni 1996 ten huize van de schrijver van dit artikel.

Alle 36 foto's vormen een onderdeel van de expositie; zo ook de drie gecalligrafeerde lijsten van pastores en predikanten der drie kerkgenootschappen in Lichtenvoorde.

Het vignet gebruikt bij de liturgietekst voor de oecumenische viering t.g.v. 500 jaar kerkgelegenheid in Lichtenvoorde symboliseert het streven der drie kerkgenootschappen naar eenheid in het kerken en geloofsbeleving der gelovigen, zoals vertolkt op de plakette: Op deze plek komen sinds 1496 gelovigen bijeen. Dit werd in 1996 herdacht in steen.

Uw ooggetuige, A.J. Vos

Adressen bestuur Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde:

A.J. Vos <i>voorzitter</i>	Patronaatsstraat 43	7131 CE Lichtenvoorde	tel. 0544-375326
A.W. Driessen <i>secretaris</i>	Schatbergstraat 60	7131 AS Lichtenvoorde	tel. 0544-372823
G.J.A. Eppingbroek <i>penningmeester</i>	Koekoekstraat 16	7102 AZ Winterswijk	tel. 0543-515408
H.J.A. te Brake <i>wergroep excursies</i>	Verdistraat 9	7131 AS Lichtenvoorde	tel. 0544-372117
H.J. Krabbenborg <i>wergroep streektaal</i>	Boschlaan 3	7131 RA Lichtenvoorde	tel. 0544-371936
B.H.W. van Lochem <i>wergroep genealogie</i>	Patronaatsstraat 32	7131 CH Lichtenvoorde	tel. 0544-378393
G.A.Th.M. Nijs <i>wergroep archeologie</i>	Past. Sandersstr. 13	7131 BT Lichtenvoorde	tel. 0544-376947
J.C. Wansing <i>bibliothecaris/verkopen</i>	Wilgenstraat 6	7131 ZP Lichtenvoorde	tel. 0544-374299

Redactieadres:

R. Wissink	Bilderdijkstraat 11	7131 NH Lichtenvoorde	tel. 0544-371179
------------	---------------------	-----------------------	------------------

Digitale bewerking
Henk Hanselman
2013